ePublishing

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

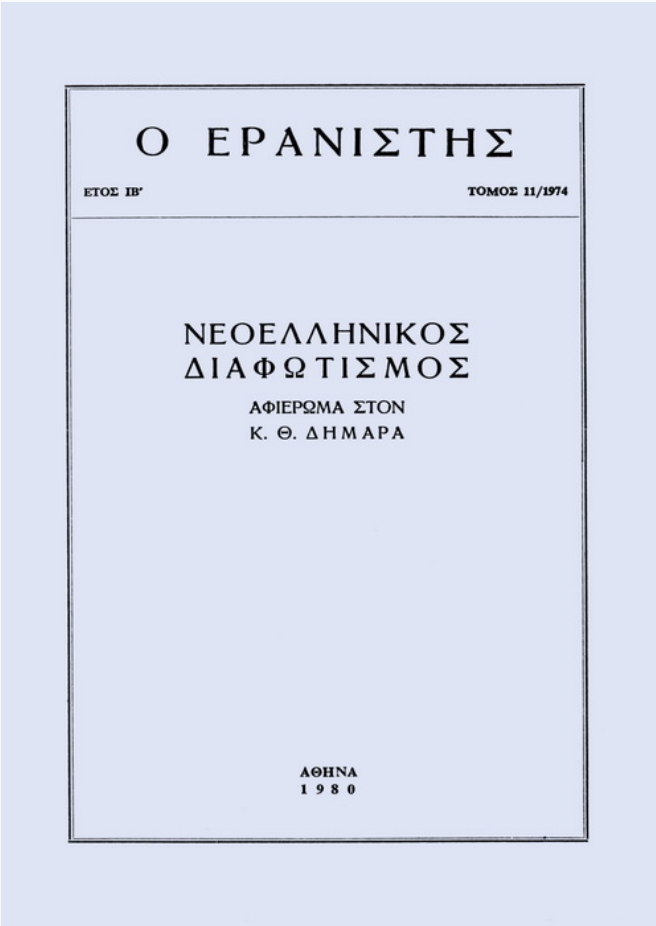
Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΤΟΣ ΙΒ' ΤΟΜΟΣ 11/1974

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΑΘΗΝΑ 1980

«Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου». Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίκκολος

Φίλιππος Ηλιού

doi: 10.12681/er.9418

Copyright © 2016, Φίλιππος Ηλιού

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

Ηλιού Φ. (2016). «Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου». Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίκκολος. *The Gleaner*, *11*, 580–626. https://doi.org/10.12681/er.9418

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 27/01/2026 05:27:08

«ΤΥΦΛΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΣΟΥ»

Οἱ προεπαναστατικὲς κρίσεις καὶ ὁ Ν. Σ. Πίκκολος

«Κατὰ τὸ 1820 ἔτος, πατριαρχεύοντος μὲν τοῦ Γρηγορίου, διερμηνεύοντος δὲ τοῦ Ἰωάννου Καλλιμάχη, ἡγεμονεύοντος δὲ τοῦ μὲν Μιχαὴλ Σούτζου ἐν Μολδαυΐα, τοῦ δὲ Ἀλεξάνδρου Σούτζου ἐν Βλαχίᾳ, ὁ Σιναΐτης Ἱλαρίων ἔδωκε γνώμην νὰ τιμωρηθῶσι μὲ θάνατον πέντε ἐξ σπουδασταὶ καὶ ἠπείλησε νὰ φέρουν τὸν Κοραῆν σιδηροδέσμιον».

Τὸ σατιρικὸ αὐτὸ κείμενο τοῦ 1820, ἀπόσπασμα ἀπὸ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Νικολάου Σάββα Πίκκολου ἡ ὁποία παρουσιάζεται στὶς ἑπόμενες σελίδες, ἀποδίδει καλά, μὲ τὸν τρόπο του, τὶς ἐκρηκτικὲς ἐντάσεις καὶ τὶς ρήξεις ποὺ γνώρισε ἡ ἑλληνικὴ πνευματικὴ κοινωνία στὰ τρία χρόνια ποὺ προηγήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀποτελεῖ καὶ καλὸ δείκτη γιὰ τὴν βιαιότητα μὲ τὴν ὁποία ἐκτυλίχθηκε, ἀλλὰ καὶ βιώθηκε ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερομένους, ἡ σημαντικότερη ἰδεολογικὴ κρίση τοῦ ἑλληνισμοῦ στὸν αἰώνα τῶν Φώτων, ὅταν, στὰ χρόνια 1819-1821, τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, μέσα σὲ μιὰ πολλαπλὰ δυσμενὴ συγκυρία, ἔδινε καὶ ἔχανε, χωρὶς νὰ ὑποστέλλει τὶς σημαῖες του, τὴ μεγάλη μάχη ποὺ τοῦ εἶχαν ἐπιβάλει οἱ συνασπισμένοι, αὐτὴ τὴ φορά, ἀντίπαλοί του.

Πραγματικά, ἡ ἀνατροπὴ τῆς πνευματικῆς συγκυρίας ποὺ παρατηρεῖται στὰ τέλη τῆς δεύτερης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰώνα, ἐκφράζεται καὶ μὲ τὴν ἐξαιρετικὰ βίαιη τροπὴ ποὺ προσέλαβαν οἱ ἰδεολογικὲς ἀντιπαραθέσεις στὰ χρόνια τῆς τρίτης πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου Ε΄. Ἡ προϊοῦσα σκλήρυνση τῆς στάσης τῆς Ἐκκλησίας εὐνοεῖται, τὴν ἐποχὴ αὐτή, καὶ ἀπὸ τὸ κλίμα ποὺ εἶχε διαμορφώσει ἡ Ἱερὴ Συμμαχία γιὰ τὴ σύγκλιση τῶν δυνάμεων ποὺ καταπολεμοῦν τὶς μεταρρυθμιστικὲς καὶ τὶς ἐπαναστατικὲς κινήσεις καὶ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀποδυνάμωση τῶν ἐμπόρων, τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ κύριο στήριγμα γιὰ τὰ ἐγχειρήματα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει, ἔτσι, τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιχειρήσει μιὰ συνολικὰ ἐπιθετικὴ πολιτική, ποὺ τείνει στὴν ἐξουδετέρωση τῶν κέντρων τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στὸν ἔλεγχο τῶν πνευματικῶν δραστηριοτήτων ποὺ ἀναπτύσσουν οἱ φορεῖς τῶν νέων ἰδεῶν.

Στὶς περιοχὲς τῆς τουρκοκρατούμενης Ἀνατολῆς ἡ πολιτικὴ αὐτὴ στέφθηκε ἀπὸ ἐπιτυχία ἀφοῦ, μέσα σὲ δύο χρόνια, τὰ κύρια κέντρα τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχαν ἐξουδετερωθεῖ ἢ εἶχαν ἀτονήσει.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐγγραφοῦν καὶ οἱ ἀφορισμοὶ τοὺς ὁποίους φαίνεται ὅτι ἐξαπέλυσε τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, στὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης, μὲ στόχο ἐπώνυμους Ἕλληνες διανοούμενους ποὺ ζοῦσαν στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Τὰ σχετικὰ περιστατικὰ ἔχουν μείνει ἀδιευκρίνιστα, καὶ ἀπὸ ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων καὶ γιατὶ ἡ μόνη γνωστή, ὡς σήμερα, πληροφορία γιὰ τὸ θέμα αὐτό, εἶταν διατυπωμένη μὲ τρόπο ποὺ δὲν ἐπέτρεπε τὴν αὐτόματη ἔνταξή της στὸ πεδίο ὅπου ἐκτυλίσσονταν οἱ ἐνδοελληνικὲς ἰδεολογικὲς συγκρούσεις. Τὴν πληροφορία γιὰ τὶς ἐνέργειες αὐτὲς τῆς Ἐκκλησίας, παρέχει ὁ Ἰωάννης Φιλήμων, ἄνθρωπος καλὰ πληροφορημένος, συνήθως, γιὰ τὰ πράγματα τῆς προεπαναστατικῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ὁ ὁποῖος, ἐπιπλέον, ἐργαζόταν, ἐκείνη τὴν ἐποχή, στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο[1], κέντρο, χάρη στὸν προϊστάμενό του Ἰλαρίωνα τὸν σιναΐτη, τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους[2].

Γράφει ὁ Ι. Φιλήμων: «Ἡ τουρκικὴ ἐξουσία ἀνησύχει καὶ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς, καὶ ἐγκυκλίους παρὰ τοῦ Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως προεκάλεσε, δι' ὧν ἀφωρίζοντο οἱ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἐκδίδοντες φιλελεύθερα συγγράμματα Ἕλληνες, ἐν οἷς ὠνομάζοντο ρητῶς ἄλλοι τε καὶ ὁ ἐν Παρισίοις Πίκκολος»[3]. Οἱ ἀνησυχίες τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας, ὅπως τὶς διαγράφει ὁ Φιλήμων, προέρχονται ἀπὸ λόγους πολὺ γενικοὺς ἢ πολὺ συγκεκριμένους, ποὺ ἀνάγονται ὅμως, ὅλοι, στὴ σφαίρα τῶν γενικῶν αἰτίων καὶ ἀφορμῶν ποὺ προκάλεσαν τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821: γενικὴ κρίση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀνταρσία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ γεγονότα τοῦ Σουλίου, διχόνοια τῶν ἀρχηγῶν τοῦ Σουλτανικοῦ στρατοῦ, οἱ 'μεγάλες ταραχὲς' τῆς Ἰταλίας τὸ 1820.

Ὅλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἐξηγοῦν, ὡς ἕνα βαθμό, τὸ γενικὸ κλίμα τῆς

1. π. «Πανδώρα», τ. ΙΘ', 1867, σ. 213 (πβ. Ι. Κ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος, *Τὰ Ἑλληνικὰ Τυπογραφεῖα τοῦ Ἀγῶνος 1821-1827*, Ἀθ. 1970, σ. 16-17)· Δ. Εἰρηνίδης, *Ὁμιλία περὶ τοῦ ἐφευρέτου τῆς τυπογραφικῆς τέχνης Ι. Γουτεμβεργίου*, Ἀθ. 1876, σ. 22.

2. Ὁ Ἰλαρίων, «διημέρευε» στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο· βλ. Β. Β. Σφυρόερας, *Ἰλαρίων Σιναΐτης ὁ Κρής (1765;-1838) καὶ αἱ δύο ἐπιστολαί του περὶ τῆς μεταφράσεως τῶν ἁγίων Γραφῶν*, Ἀθ. 1970 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν ΕΕΦΣΠΑ, τ. Κ', 1969 - 1970], σ. 269.

3. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Α', 1859, σ. 97.

ἐποχῆς, δὲν φτάνουν, ὅμως, μόνα τους, γιὰ νὰ τοποθετήσουν τὶς ἀναφερόμενες ἐνέργειες τῆς Ἐκκλησίας στὸ συγκεκριμένο, πραγματικό τους, πλαίσιο. Ἀμαλγάματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, βοήθησαν πολύ, στὰ μεταγενέστερα χρόνια, τὸν ἰδεολογικὸ ἀποχρωματισμὸ τῆς ἱστορίας μας καὶ στήριξαν, ἀποτελεσματικά, τοὺς «τελεσφόρους συγκερασμούς», μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ἐπίσημη ἑλληνικὴ ἰδεολογία ἀπόκτησε τὴ φυσιογνωμία της. Οἱ πραγματικότητες, ὅπως συμβαίνει συχνὰ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, εἶταν κάπως διαφορετικές.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα, ὅπως τὰ νομίζω, κείμενα ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ, χωρὶς νὰ λύνει ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ θέτει ἡ μαρτυρία τοῦ Φιλήμονα, ἐπιτρέπει, πάντως, νὰ ἀποκατασταθοῦν, ὡς ἕνα βαθμό, τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ γιὰ τὴν ἀποδοκιμασία ἔργου τοῦ Ν. Πίκκολου ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης· ἐπιτρέπει, κυρίως, νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα καὶ ἡ ὀξύτητα τῶν ἀντιπαραθέσεων ποὺ κατάστησαν δυνατὲς ἐνέργειες σὰν αὐτὲς ποὺ ἀναφέρει ὁ αὐτόπτης Φιλήμων. Πρόκειται γιὰ μιὰ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Πίκκολου, ἡ ὁποία, μαζὶ μὲ ἄλλα συναφῆ κείμενα, σώζεται στὰ χαρτιὰ τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη. Ἀπὸ ἐκεῖ μαθαίνουμε ὅτι τὶς ἀντιδράσεις τὶς εἶχε προκαλέσει ἕνα ποίημα, ἡ ἔμμετρη ἐπιστολὴ τοῦ Πίκκολου στὸν Γ. Γλαράκη. Γιὰ τὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου μποροῦμε νὰ σημειώσουμε, ἀπὸ τώρα, ὅτι κάποιες σελίδες του μοιάζουν νὰ συγκροτοῦν μιὰν αὐτόνομη, ὀξύτατη, ἀντικληρικὴ σάτιρα, τὴν ὁποία, ἐνδεχομένως, ὁ συγγραφέας της προόριζε γιὰ τὴ δημοσιότητα. Ἀκριβῶς στὰ χρόνια ἐκεῖνα, καὶ ὅσο ἐντείνεται ἡ ἐπιθετικὴ πολιτικὴ τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν φορέων τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὰ ἀντικληρικὰ κείμενα πολλαπλασιάζονται. Κανένα ὅμως ἀπὸ αὐτά, μὲ ἐξαίρεση, ἴσως, τὴν «Συμβουλὴ τῶν τριῶν Ἐπισκόπων» τοῦ Κοραῆ, δὲν μπορεῖ νὰ συναγωνιστεῖ τὴν ποιότητα καὶ τὴ βιαιότητα ποὺ ἀναδύεται ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ν. Πίκκολου.

Ἀντικείμενο τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπικρίσεων ὑπῆρξε, λοιπόν, τὸ ὀλιγοσέλιδο ποίημα ποὺ ἔφερε τὸν τίτλο: «Ν. Σ. Πίκκολος Πρὸς τὸν ἰατρὸν Γ. Γλαράκην, ἐπιστρέφοντα εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ Χίον. Ἐν Παρισίοις, Ζ' Ἀπριλίου, ΑΩΚ'». Τὸ ποίημα δημοσιεύτηκε στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, τὸν Ἰούλιο 1820[4] καὶ ἀποτελεῖ τυπικὸ δεῖγμα, ἀλλὰ καὶ καλὴ ἐκδοχή, τῆς μέτριας ποιητικῆς παραγωγῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἀφορμὴ γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου στάθηκε ἡ ἀναχώρηση ἀπὸ

4. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», ἀρ. 14 (Βιέννη, 15 Ἰουλίου 1820), σ. 417-420.

τὸ Παρίσι τοῦ χιώτη Γεωργίου Γλαράκη: ὕστερα ἀπὸ καλὲς σπουδὲς στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ὁ Γλαράκης ἐπιστρέφει νὰ διδάξει στὸ Γυμνάσιο τῆς πατρίδας του[5]. Ὁ Πίκκολος προπέμπει τὸν φίλο του μὲ στίχους ὅπου, μαζὶ μὲ κάποιους πιὸ προσωπικοὺς τόνους, ἐκφράζονται τὰ τυπικὰ θέματα καὶ οἱ κοινοὶ τόποι τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, μὲ τὸν τρόπο, πάντα, τῆς λογοτεχνίας τοῦ Διαφωτισμοῦ: διδακτισμὸς καὶ ρητορεία. Πλαισιωμένα μὲ ἀρχαία μοτίβα καὶ μυθολογικὲς παραστάσεις, καὶ μιὰ ἐπίδειξη ἀρχαιογνωσίας ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἐντυπωσίαζε τοὺς σπουδαίους τῆς ἐποχῆς, ὁπωσδήποτε, ὅμως, ἀποδυνάμωνε τὴν ποιότητα τοῦ ποιητικοῦ λόγου, ἔχουμε ἔτσι: ἐπιστροφὴ τῶν Μουσῶν· προγόνους ν' ἀναγαλλιάζουν στοὺς τάφους τους γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ νέου λογίου, ποὺ ἔρχεται νὰ διδάξει στοὺς συμπατριῶτες του «Ἑλλήνων», ἀρχαίων φυσικά, «τὰ μαθήματα μὲ νεωτέρας γνώσεις»· σεβασμὸ γιὰ τὴ δυτικὴ παιδεία· καταδίκη τῆς δεισιδαιμονίας, τῆς ἀμάθειας, καὶ τὰ λοιπά. Ὅλα αὐτὰ καταλήγουν σὲ ἀλληγορικὲς διατυπώσεις γιὰ τὸ νόημα ποὺ ἔχουν οἱ φροντίδες γιὰ τὴν παιδεία καὶ γιὰ τὶς ἐθνικὲς σκοπιμότητες ποὺ ὑπηρετοῦν.

Ἡ ἀλληγορία μπορεῖ νὰ εἶναι, σὲ ὅλο τὸ ποίημα, διάφανη· ὁ ποιητής, πάντως, φροντίζει νὰ διατυπώσει τὶς ἰδέες του μὲ τρόπο πολὺ προσεκτικὸ καὶ συγκαλυμένο. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι, συνήθως, στὰ ἐπώνυμα ἔργα τους, ἀρκετὰ προσεκτικοὶ ὅταν ἀναφέρονται στὴν ἀποτίναξη τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ: ὁ φόβος τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι, ὡστόσο, δὲν μοιάζει νὰ νοιάζονται γι' αὐτὰ τὰ θέματα καί, κυρίως, ὁ φόβος τῆς κατάδοσης στοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς ἀντιφιλοσόφους, ὑπάρχει πάντα. Διαμορφώνεται, ἔτσι, στὴ φιλολογία τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἕνας λόγος γεμάτος παραβολὲς καὶ δίσημα ἢ πολύσημα παραθέματα, ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ διοχετευθοῦν, ὅσο γίνεται πιὸ ἀνώδυνα καὶ τὰ πιὸ τολμηρὰ φιλελεύθερα κηρύγματα. Οἱ σύγχρονοι, καὶ ἐκεῖνοι ποὺ γράφουν, καὶ ὅσοι τοὺς διαβάζουν, καταλαβαίνουν καὶ ἐννοοῦν. Ὁ κίν-

5. Ὁ Ap. E. Vakalopoulos, *Le philhellène français A. P. F. Guerrier de Dumast et ses relations avec N. Piccolos*, στὸν τόμο «Πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' ἕως τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰώνα», Θεσσαλονίκη 1980, σ. 27, σημειώνει ὅτι ὁ Γ. Γλαράκης δὲν πῆγε στὴ Χίο ἀλλὰ συνέχισε τὶς σπουδές του στὴ Γερμανία. Στὴν πραγματικότητα ὁ Γ. Γλαράκης ἔφτασε στὴ Χίο τὸν Αὔγουστο 1820 καὶ δίδαξε στὸ ἐκεῖ Γυμνάσιο, ὅπου συνάντησε καὶ κάποιες ἀντιδράσεις· βλ. Α. Κοραῆς, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Ν. Δαμαλᾶ, τ. Γ' 1885, σ. 464. Στὴ Γερμανία συνέχιζε τὶς σπουδές του, ὡς τὴν ἐπανάσταση, ὁ Ἀλέξανδρος Γλαράκης, ἀδελφὸς τοῦ Γεωργίου.

δυνος, σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, εἶναι, πάντα, γιὰ τοὺς μεταγενέστερους, ἐμᾶς, νὰ μὴν ἐννοήσουμε σωστὰ τὸν κώδικα τῆς ἐποχῆς, καὶ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀναφέρονται σὲ ἄμεσες πατριωτικὲς - ἐθνικὲς ἐνέργειες, διατυπώσεις (ἢ δραστηριότητες) ποὺ ἀφοροῦν, εἰδικά, θέματα τῆς παιδείας ἢ, πιὸ εἰδικὰ ἀκόμη, θέματα τῆς ἐκπαίδευσης· ἤ, ἀντίστροφα, νὰ ἐκλάβουμε κάποιες καθαρὰ πατριωτικὲς-ἐθνικὲς διεκδικήσεις, σὰν αἰτήματα ἐκπαιδευτικῆς ἢ πολιτισμικῆς ὑφῆς.

Τὸ ποίημα του Πίκκολου δημοσιεύτηκε, ὅπως εἴδαμε, στὸν Λόγιο Ἑρμῆ. Παράλληλα, τὸ ἴδιο ποίημα κυκλοφόρησε, αὐτόνομα, καὶ σὲ δύο ἄλλες ἐκδόσεις. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἔχουμε ἕνα μικρὸ ἔντυπο, τεσσάρων σελίδων, χωρὶς προμετωπίδα ἢ ἐξώφυλλο, στὸ ὁποῖο δὲν ἀναγράφεται τὸ τυπογραφεῖο ἢ ἡ πόλη ὅπου τυπώθηκε[6]. Ἡ μία ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς (τὴν ἀποκαλῶ γιὰ εὐκολία: δεύτερη· πρώτη, ἡ ἔκδοση στὸν Λόγιο Ἑρμῆ), ἀναπαράγει πιστὰ τὸ κείμενο ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ στὸν Λόγιο Ἑρμῆ καὶ ἀποτελεῖ, μᾶλλον, ἀνασελιδοποιημένο ἀνάτυπο[7]. Ἡ ἄλλη τυπώθηκε σὲ 100 ἀντίτυπα[8], ἴσως στὸ Παρίσι, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα[9]. Ἡ ἔκδοση αὐτή, τὴν ὁποία θὰ ἀποκαλέσουμε, συμβατικά, τρίτη, διαφέρει ἀπὸ τὶς προηγούμενες[10].

6. Στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863* τῶν Δ.Σ. Γκίνη, - Β. Γ. Μέξα, τ. Α', ἀρ. 1259 (μὲ συμπλήρωση στὸν τ. Γ', σ. 539) σημειώνεται ἡ μία, μόνο, ἀπὸ τὶς δύο αὐτόνομες ἐκδόσεις, μὲ ἕνα μόνο ἀντίτυπο, στὴν Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κέρκυρας, τὸ ὁποῖο ἔκτοτε καταστράφηκε.

7. Ἀντίτυπο στὴν Βιβλιοθήκη Victor Cousin, Παρίσι (βλ. Ἀλέξης Πολίτης, *Κατάλοιπα Fauriel καὶ Brunet de Presle*, Ἀθ. 1980, σ. 61). Ὁ Πίκκολος ἔχει σημειώσει μὲ τὸ χέρι του, στὸ ἔντυπο τὶς τρεῖς διορθώσεις ποὺ ἐπέφερε στὴν «τρίτη» ἔκδοση τοῦ ποιήματός του· τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ ἀνῆκε στὸν Fauriel· βλ. Ἀλ. Πολίτης, *Ν. Σ. Πίκκολος καὶ Φοριέλ*, «Ὁ Ἐρανιστής», τ. 16, 1980, σ. 13.

8. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 593.

9. Ἀντίτυπα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα· τμῆμα χειρογράφων (Ἀρχεῖο Θ. Φαρμακίδη φάκ. 36· Bibliothèque Nationale, Παρίσι (Yb 635)· Library of University College, Λονδίνο (Ἀρχεῖο J. Bentham· ἀντίτυπο μὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωση τοῦ Πίκκολου: *A Monsieur Bowring de la part de l'auteur*).

10. Σύντομη παρουσίαση τοῦ ποιήματος τοῦ Πίκκολου δημοσιεύτηκε στὸ ἀγγλικὸ περιοδικὸ «The Classical Journal», τ. XXII, τχ. 43 (Λονδίνο, Σεπτέμβριος 1820), σ. 260. Λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸ ἴδιο περιοδικό, θὰ δημοσιευτεῖ ἐκτενὴς παρουσίαση τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης τοῦ θεατρικοῦ ἔργου «Ὁ θάνατος τοῦ Δημοσθένους» (τ. XXX, τχ. 60, Δεκέμβριος 1824, σ. 412-414). Ὁ συντάκτης δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζει ὅτι ὁ Πίκκολος εἶταν ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου.

Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς δύο μορφὲς τοῦ στιχουργήματος εἶναι σημαντικὲς καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἔκτασή του (102 στίχοι στὸν Λόγιο Ἑρμῆ καὶ στὴ δεύτερη ἔκδοση· 86 στίχοι στὴν τρίτη) καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ περιεχόμενο. Ἡ ἐπισήμανσή τους ἐπιτρέπει νὰ συλλάβουμε καὶ κάποιες πλευρὲς τῆς πρακτικῆς καὶ τῆς προπαγάνδας τοῦ Διαφωτισμοῦ στὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἔκδοση ἰδιωτικὴ («ἐτυπώθη μὲν ἀλλὰ μόνον εἰς φίλους ἐμοιράσθη», σημειώνει ὁ Πίκκολος γιὰ τὴν τρίτη ἔκδοση[11]), ἐπιτρέπει στὸν ποιητὴ νὰ διατυπώσει πιὸ ἐλεύθερα τὸ στοχασμό του. Ἔκδοση προορισμένη νὰ κυκλοφορήσει καὶ ἀνάμεσα σὲ ἀλλογενεῖς, χρειάζεται νὰ προσαρμοστεῖ στοὺς κανόνες τῆς προπαγάνδας τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως τοὺς εἶχε διαμορφώσει, κατὰ κύριο λόγο, ὁ Κοραῆς: οἱ ἐνέργειες τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἀντιφιλοσόφων μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν τὸν κύριο στόχο τῶν ὀπαδῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ· δὲν πρέπει, ὡστόσο, τὰ πράγματα αὐτὰ νὰ κοινολογοῦνται στοὺς ξένους, γιὰ νὰ μὴν ἀμαυρωθεῖ, ἀκόμα περισσότερο, στὰ μάτια τῆς φωτισμένης Εὐρώπης, ἡ εἰκόνα μιᾶς Ἑλλάδας ποὺ μοχθεῖ γιὰ τὴν ἀναγέννησή της.

Ὁ Πίκκολος τὰ γνωρίζει ὅλα αὐτά, τὰ ὑπαινίσσεται καὶ τὰ ἐφαρμόζει. Καὶ στὴ στάση αὐτὴ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ, κυρίως, ἡ μία ἀπὸ τὶς μεγάλες διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ ἔργου του. Ἡ δημοσίευση, στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, περιέχει μιὰ μακρὰ ἐπίθεση κατὰ τῆς Δεισιδαιμονίας καὶ τῆς ἀδελφῆς της, τῆς Ἀμάθειας· ἐκεῖ γίνεται λόγος γιὰ κάποια «σπέρματα Ἅδου βδελυρά», «πάμπολλα θηρία», τὰ ὁποῖα ἔχουν ὁρμήσει ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας, τὴν ξεσχίζουν, «τὴν τρώγουν λυσσασμένα». Ἡ ἀναφορά, στὸν ἀμέσως ἑπόμενο στίχο, στὰ γεγονότα τῆς Σμύρνης, ὅπου, καθὼς γνωρίζουμε, τὸ 1819 εἶχε ἐπιτευχθεῖ, ἀπὸ τὴ συντηρητικὲς δυνάμεις, μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία, ἡ διάλυση τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου, δὲν ἄφινε κανένα περιθώριο ἀμφιβολίας, στοὺς ἀναγνῶστες τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν «βδελυρῶν σπερμάτων».

Γράφει ὁ Πίκκολος:

«Τὴν ἔνδοξον μητέρα σας, τοῦ Κόσμου τὴν λαμπάδα,
Βαθεῖα νὺξ ἐσκότισε τὴν δυστυχῆ Ἑλλάδα.
Ἔπειτα Πύθων ἄγριος, ἡ Δεισιδαιμονία,
Τῆς Ἀμαθείας ἀδελφή, καὶ πάμπολλα θηρία,
Ὅσα ποτὲ τὰ βέλη μου εἶχαν κατατοξεύσει,

11. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 592.

— (5) —

„Τὴν ἔνδοξον μητέρασας, τοῦ Κόσμου τὴν λαμπάδα,
„Βαθεῖα νὺξ ἐσκότισε τὴν δυςμχη Ἑλλάδα.
„Ἔπειτα Πυθων ἄγριος, ἡ Δεισιδαιμονία,
„Τῆς Ἀμαθείας ἀδελφή, καὶ πάμπολλα θηρία,
„Ὅσα ποτὲ τὰ βέλη μου εἶχαν κατατοξεύσει,
„Ἡ δύναμις Ἡράκλειος εἶχεν ἐξολοθρεύσει,
„Σπέρματα Ἅδου βδελυρὰ, 'ς τὸν κόλπον του κρυμμένα,
„Ὥρμησαν, τὴν ἐξέσχισαν, τὴν τρώγουν λυσσασμένα.
„Βλέπω 'ς τὴν Σμύρνην σήμερον τὸ εἶφος τῶν τεράτων·
„Ἀκούω καὶ τοὺς σπαραγμοὺς καὶ τὰ φρυάγματά των.
„Ὦ πόλις, πόλις δυςυχής! ὦ λύπη αἰωνία!
„Τὴν Ἀρετὴν ὑπέφερες νὰ σβύσῃ ἡ Κακία.
„Σ' ἐτύφλωσαν, ἀλλοίμονον! καὶ πάντα τυφλωμένη . . . .
„Πλὴν εἴθε νὰ συναισθανθῇς, καὶ τοῦτο νὰ μὴ γένῃ!
„Βλέπεις, ὦ νέε! τοὺς ἐχθροὺς, χωρὶς νὰ δειλιάσῃς·
„Συμμάχους πλὴν ἑτοίμασε, διὰ νὰ τοὺς δαμάσῃς.
„Θέλεις εὑρεῖ 'ς τὸ ἄροτρον Πλάτωνας κ' Εὐριπίδας.
„Τούτων τὰ τέκνα κάλεσε εἰς ὑψηλὰς φροντίδας.
„Ἂς ἔχωσι πρὸ ὀφθαλμῶν, 'ς τὸν ἔνθεον ἀγῶνα,
„Ἑλλάδος τὴν ἀθάνατον τῆς παλαιᾶς εἰκόνα!
„Μὲ φῶς κατάλαμψε τὸν νοῦν! πύρωσε τὰς καρδίας!
„Ἐμφύσησε τὸ ἅγιον πνεῦμα τῆς Εὐνομίας!
„Καὶ τότε μὲ τὰς ἀρετὰς τὸν Κόσμον θὰ ἐκπλήξουν,
„Καὶ τὴν Ἑλλάδα, ὡς τοπρὶν, εὐδαίμονα θὰ δείξουν.
„Τότε Ἡρώων αἱ ψυχαὶ 'ς αὐτοὺς θὰ μετοικήσουν,
„Ὑδρας, Προκρούςας, Σκίρωνας, Χιμαίρας θ' ἀφανίσουν.
„Τότε τῆς Δόξης ὁ ἀςὴρ, πέμπων χρυσᾶς ἀκτῖνας,
„Θέλει φωτίζει μὲ χαρὰν νέας λαμπρὰς Ἀθήνας.
„Τοιαύτην ἀνταπόδοσιν, γενναῖε, σ' ἀπαιτοῦμεν
„Δι ὅσα σ' ἐχαρίσαμεν, δι ὅσα σ' ἀγαποῦμεν.
„Ὕπαγε, προετοίμασε καὶ εἰς ἡμᾶς τὸν δρόμον,
„Διώκων τὴν Ἀμάθειαν, ἐχθρὰν Θεῶν καὶ Νόμων.
„Χρόνους πολλοὺς πλανώμενοι, φεῦ! εἰς τὴν ξενιτείαν,
„Ποθοῦντες δὲν ἐπαύσαμεν τὴν φίλην μας Γραικίαν.
„Ἐκεῖ ἐθριαμβεύσαμεν· ἐκεῖ καὶ τὸν πανθῆρα

[illegible]

Σελίδα ἀπὸ τὴν «δεύτερη» ἔκδοση, μὲ ἰδιόχειρες προσθῆκες τοῦ Πίκκολου

Ἂν δύναμις Ἡράκλειος εἶχεν ἐξολοθρεύσει,
Σπέρματα Ἅδου βδελυρά, 'στὸν κόλπον του κρυμμένα,
Ὥρμησαν, τὴν ἐξέσχισαν, τὴν τρώγουν λυσσασμένα.
Βλέπω 'ς τὴν Σμύρνην σήμερον τὸ στίφος τῶν τεράτων.
'Ακούω καὶ τοὺς σπαραγμοὺς καὶ τὰ φρυάγματά των.
Ὦ πόλις, πόλις δυστυχής! ὦ λύπη αἰωνία!
Τὴν ἀρετὴν ὑπέφερες νὰ σβύσῃ ἡ Κακία.
Σ' ἐτύφλωσαν, ἀλλοίμονον! καὶ πάντα τυφλωμένη...
Πλὴν εἴθε νὰ συναισθανθῇς καὶ τοῦτο νὰ μὴ γένῃ.

Βλέπεις, ὦ νέε! τοὺς ἐχθρούς, χωρὶς νὰ δειλιάσῃς·
Συμμάχους πλὴν ἑτοίμασε, διὰ νὰ τοὺς δαμάσῃς».

Οἱ στίχοι αὐτοὶ δημοσιεύονται στὸν Λόγιο Ἑρμῆ[12], παραλείπονται ὅμως, ὅλοι, ἀπὸ τὴν τρίτη ἔκδοση τοῦ ποιήματος. Σημείωσα, πιὸ πάνω, τοὺς λόγους στοὺς ὁποίους νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ παράλειψη. Μία, τουλάχιστον, διατύπωση, στὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, δείχνει πόσο εὐαίσθητος εἶταν καὶ ὁ ἴδιος, στὶς ἐπικρίσεις τῶν «κατηγόρων τοῦ γένους»: οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν Φώτων, γράφει, «εἶναι καταισχύνη διὰ τὸ γένος» καὶ χαροποιοῦν «τοὺς Βαρθόλδυς, τοὺς Tancoigen, τοὺς Gail, τοὺς Maltebrun καὶ ἄλλους ὁμόφρονας». Στάση τυπικὰ κοραϊκή, ὅπως θὰ τὸ περίμενε, ἄλλωστε, κανείς, ἀπὸ τὸν πιὸ ἔμπιστο, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, συνεργάτη τοῦ Κοραῆ στὸ Παρίσι[13].

12. 1820, σ. 419.

13. Λίγους μόνο μῆνες μετὰ τὴν ἄφιξή του στὸ Παρίσι, ὁ Πίκκολος εἶχε κερδίσει τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Κοραῆ: ὁ ἐξαιρετικὰ δύσπιστος χιώτης ἀνάθετε στὸν νέο συνεργάτη του τὴν ἀντιγραφὴ ἔργων του ποὺ θὰ κυκλοφοροῦσαν ἀνώνυμα· βλ. Α. Κοραῆς, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Δαμαλᾶ, τ. Γ', σ. 109, 131, 699, 703. Ἡ συνεργασία τους, πολὺ στενὴ στὰ χρόνια 1819-1822, συνεχίστηκε ἀδιατάρακτη ὡς τὰ στερνὰ τοῦ Κοραῆ· μετὰ τὸν θάνατο τοῦ τελευταίου ὁ Πίκκολος ἐξακολούθησε νὰ μένει πιστὸς στὴ μνήμη καὶ στὰ δημοκρατικὰ διδάγματα τοῦ μεγάλου του φίλου· βλ. ἐνδεικτικὰ 'Αλ. Σούτσου, *Ἡ παλαιὰ καὶ νέα Ἑλλάς*, 'Αθ. 1849, σ. 14 ἑξ. N. Piccolos, *Supplement à l'Anthologie grecque*, Παρίσι 1853, σ. 106. Λείπει μιὰ μελέτη γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν. Τὸ δημοσίευμα τοῦ I. Ducev, *Témoignages sur les rapports entre Ad. Koraïs et N. S. Piccolos*, π. «'Αθηνᾶ», τ. ΟΓ'-ΟΔ', 1972/73, σ. 819-828, δὲν καλύπτει τὸ θέμα. Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Πίκκολος εἶχε ἀπορρίψει τὴ γλώσσα τοῦ Κοραῆ καὶ συμμερίστηκε τὶς συντηρητικὲς γλωσσικὲς θεωρίες τοῦ Κοδρικᾶ (M. Vitti, *«Τὰ κατὰ Παῦλον καὶ Βιργινίαν» καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ Κάλβου*, 'Αθ. 1977, σ. 59 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. «Ὁ 'Ερανιστής», τ. ΙΑ']), δὲν μοιάζει νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα.

Α' Μοναδικόν Ι. Βουτυρά, Ἐκδοτικ.

Ν. Σ. ΠΙΚΚΟΛΟΣ

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΑΤΡΟΝ Γ. ΓΛΑΡΑΚΗΝ, ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ

ΛΥΤΟΥ ΧΙΟΝ.

ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ, Ζ' ΑΠΡΙΛΙΟΥ, ΑΩΚ'.

Φωστῆρα ψυχῆς τ' ἔμεναι, νούσων τε ῥυτῆρα.

Ἦλθε, Γλαράκη φίλτατε, ἡ ποθουμένη ὥρα!
Εἰς τὴν πατρίδ' ἀναχωρεῖς μὲ τῶν Μουσῶν τὰ δῶρα.
Πῶς οἱ γονεῖς σου λαχταροῦν! πῶς σε ποθεῖ ἡ πόλις!
Πῶς οἱ πατέρες καὶ τροφεῖς της νεολαίας ὅλης!
Ὁμήλικες, συμπαικτωρες, καὶ παλαιοὶ σου φίλοι,
Κυττάζουν πότε εἰς αὐτοὺς ἡ Δύσις θὰ σὲ στείλῃ.
Γῶν Θεοπόμπων ἡ σποδὸς μὲ τὴν τῶν Ἀριστώνων,
Θείων Ὁμήρων λείψανα καὶ τραγικῶν Ἰώνων,
Ἐ τοὺς τάφους μ' ἀγαλλίασιν θέλουν ἀνασκιρτήσει
Ὅταν εἰς τὰς ἀγκάλας της ἡ Χίος σὲ κρατήσῃ.
Ὦ πόσον εἶσαι ζηλωτός! Κῆποι τῶν Ἑσπερίδων,
Γῆ, θάλασσα Ἑλληνικὴ, χοροὶ τῶν Ἑλληνίδων,
Τὴν ὄψιν σου καὶ τὴν ψυχὴν θέλουν ὑπερευφραίνει,
Ἐν ᾧ ἡμᾶς ξένος ἀὴρ καὶ ξένον φῶς μαραίνει.
Ἐ τὰ δάσῃ μήλων τῶν χρυσῶν ὅταν περιηγήσαι,

Ἡ πρώτη σελίδα τῆς «τρίτης» ἔκδοσης

Οἱ ἄλλες διαφορές, ὅσες ἐμφανίζονται στὴν τρίτη ἔκδοση, εἶναι πιὸ χαρακτηριστικὲς καί, ἴσως, πιὸ σημαντικές: ἡ «ἰδιωτικὴ» ἔκδοση ἀπαλλάσσει τὸν Πίκκολο ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκφράζεται μὲ ἀλληγορίες καὶ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀποκρυπτογραφήσει, ὁ ἴδιος, τὸ λόγο του. Οἱ διαφορὲς αὐτὲς εἶναι τρεῖς τὸν ἀριθμό[14]· καὶ στὶς τρεῖς ἔχουμε τοὺς ἴδιους στίχους καὶ τὰ ἴδια νοήματα νὰ ἀποδίδονται μὲ διαφορετικὲς λέξεις.

Στὸ ποίημα, ὅπως δημοσιεύτηκε στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καλοῦνται νὰ

...«ἔχωσιν πρὸ ὀφθαλμῶν, 'ς τὸν ἔνθεον ἀγῶνα
Ἑλλάδος τὴν ἀθάνατον τῆς παλαιᾶς εἰκόνα!».

Στὴν τρίτη ἔκδοση ὁ λόγος εἶναι, ἄμεσα, γιὰ τὴν δουλεία τῆς Ἑλλάδας καὶ ἡ προτροπὴ γίνεται πιὸ πιεστικὰ ἐπιτακτική:

«Ἂς ἔχωσιν πρὸ ὀφθαλμῶν, καὶ νύκτα καὶ ἡμέρα
Τὴν πάλαι βασιλεύουσαν, δούλην δὲ νῦν μητέρα».

Στὸν Λόγιο Ἑρμῆ ὁ Πίκκολος προτρέπει τὸν Γ. Γλαράκη νὰ καλέσει τοὺς Ἕλληνες «εἰς ὑψηλὰς φροντίδας»:

«Μὲ φῶς κατάλαμψε τὸν νοῦ! πύρωσε τὰς καρδίας!
Ἐμφύσησε τὸ ἅγιον πνεῦμα τῆς Εὐνομίας!»

Στὴν τρίτη ἔκδοση, μὲ τὴν ἀλλαγὴ μιᾶς μόνο λέξης, τὸ ποίημα ἀποκτᾶ μιὰ διαφορετικὰ διάσταση:

«Μὲ φῶς κατάλαμψε τὸν νοῦν! πύρωσε τὰς καρδίας!
Ἐμφύσησε τὸ ἅγιον πνεῦμα Ἐλευθερίας!».

Ἡ τρίτη, τέλος, διαφορά, σημειώνεται μὲ τὴν ἀλλαγὴ ἑνὸς στίχου, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει, ἑρμηνευτικὰ στὶς δύο πρῶτες ἐκδόσεις, μὲ πολὺ μεγαλύτερη διαφάνεια στὴν τρίτη ἔκδοση, τὴν στρατηγικὴ τοῦ διαφωτιστικοῦ κινήματος: ὅταν οἱ Ἕλληνες, ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν ἀρχαίων καὶ γαλουχημένοι ἀπὸ τὸ «ἅγιον πνεῦμα» τῆς Εὐνομίας/Ἐλευθερίας θὰ ἔχουν ἐξουδετερώσει τὴ δεισιδαιμονία, τὴν ἀμάθεια καὶ τοὺς ἀνθρώπινους φορεῖς τους, τότε θὰ ἔχει φτάσει καὶ ἡ ὥρα τῆς ἀπελευθέρωσης τους:

«Τότε Ἡρώων αἱ ψυχαὶ 'ς αὐτοὺς θὰ μετοικήσουν,
Ὕδρας, Προκρούστας, Σκίρωνας, Χιμαίρας θ' ἀφανίσουν»,

14. Μία τέταρτη ὑπάρχει στὸ motto ποὺ προτάσσεται στὸ ποίημα: «Φωστῆρα ψυχῆς τ' ἔμεναι, ἀλκτῆρά τε νούσων» (Λόγιος Ἑρμῆς)· «Φωστῆρα ψυχῆς τ' ἔμεναι, νούσων τε ρυτῆρα» (τρίτη ἔκδοση).

δημοσιεύει ὁ Πίκκολος στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, γιὰ νὰ ξεκαθαρίσει τὰ πράγματα στὴν τρίτη ἔκδοση, ἀπὸ τὴν ὁποία τὰ μυθολογικὰ τέρατα ἐξαφανίζονται, γιὰ ν' ἀφήσουν, στὴ θέση τους, ἕνα στίχο ποὺ ἀποδίδει εὐθέως τὸ ἐπαναστατικὸ μήνυμα:

«Τότε Ἡρώων αἱ ψυχαὶ 'ς αὐτοὺς θὰ μετοικήσουν
Καὶ τρόπαια κατὰ λαῶν βαρβάρων θ' ἀναστήσουν»[15].

Ἡ δημοσίευση τοῦ ποιήματος καί, ἰδιαίτερα, οἱ φιλελεύθερες διατυπώσεις ποὺ βρίσκονται στὴν τρίτη ἔκδοσή του, προκάλεσαν τὴν ἄμεση ἀντίδραση, στὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ σιναΐτη Ἰλαρίωνα, πρόσωπου σημαντικοῦ, περιβλημένου, ἐκείνην ἀκριβῶς τὴν ἐποχή, μὲ ἐξαιρετικὲς ἁρμοδιότητες γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς τοῦ Πατριαρχείου στὰ θέματα τῆς παιδείας. Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις αὐτὲς μᾶς πληροφορεῖ, μὲ πολλὲς λεπτομέρειες, τὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου ποὺ ἀκολουθεῖ.

Τὸ γράμμα εἶναι ἀχρονολόγητο καὶ ἀνυπόγραφο· δὲν σημειώνεται, ἐπίσης, τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη. Ὅτι ἀποστολέας εἶναι ὁ Πίκκολος συνάγεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ σύγκριση τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα μὲ ἄλλα γνωστὰ αὐτόγραφα τοῦ ἐπιστολογράφου. Ἡ ἀπουσία προσφώνησης καὶ ὑπογραφῆς θὰ πρέπει νὰ σημαίνει, βέβαια, ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀντίγραφο ποὺ εἶχε κρατήσει ὁ Πίκκολος καὶ τὸ ὁποῖο πέρασε, ἀργότερα, στὰ χέρια τοῦ φίλου του Θεόκλητου Φαρμακίδη.

15. Ὅταν, ἀργότερα, ὁ Πίκκολος ξαναδημοσίεψε τὸ ποίημα στὴ συλλογή του *Φιλομούσου Πάρεργα* (Παρίσι 1838, σ. 297-309) προτίμησε τὸ κείμενο τῆς τρίτης ἔκδοσης ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ εἶχε παρουσιάσει στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, παραλείποντας, μόνο, δύο στίχους («Τὸν πάντων κάλλιστον Θεὸν φωστῆρα τῆς ἡμέρας/Ἡ Μνημοσύνης τὰς ἁγνὰς ἐννέα θυγατέρας;») ποὺ ὑπῆρχαν στὶς ἐκδόσεις τοῦ 1820. Κανένα σχόλιο στὴν ἔκδοση τοῦ 1838 δὲν ἔρχεται νὰ ὑπενθυμίσει τὴν περιπέτεια τοῦ 1820. Στὴν τρίτη ἔκδοση στηρίχτηκε καὶ ἡ γαλλικὴ μετάφραση τὴν ὁποία δημοσίεψε, συνοδευμένη καὶ ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, ὁ A.P.F. Guerrier de Dumast, σὰν ἐπίμετρο στὸ ἔργο του *Chios, la Grèce et l'Europe*..., Παρίσι 1822 (γιὰ τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Dumast ὁ Hase δημοσίεψε ἐκτεταμένη κριτικὴ στὸ «Journal Asiatique», τ. II, 1823, σ. 53-57, ὅπου συγκρίνει τὴν ποιητικὴ ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ Πίκκολου σὲ σχέση μὲ τὴ γαλλικὴ μετάφραση· ἡ πλάστιγγα κλίνει πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ γάλλου μεταφραστῆ). Ἡ γαλλικὴ μετάφραση περιλήφθηκε καὶ στὰ *Φιλομούσου Πάρεργα*. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἀπαντᾶ συχνὰ σὲ Ἀνθολογίες τοῦ 19ου αἰώνα.— Ἡ σχετικὰ πρόσφατη βουλγαρικὴ μετάφραση τοῦ ποιήματος τοῦ Πίκκολου ἀπὸ τὸν M. Stojanov (στὸν συλλογικὸ τόμο *Dr. N. S. Piccolos*, Σόφια 1968, σ. 213-216) στηρίζεται στὴ δίγλωσση ἔκδοση τοῦ Guerrier de Dumast τοῦ 1822.

Τὰ στοιχεῖα, ὅσα παρέχει τὸ γράμμα, ἀρκοῦν γιὰ μία, κατὰ προσέγγιση, χρονολόγησή του: 1820, ὁπωσδήποτε, μετὰ τὴν πρώτη Αὐγούστου, ὁπότε χρονολογεῖται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πίκκολου «πρὸς τινα φίλον μου Κωνσταντινουπολίτην», τῆς ὁποίας ἀποσπάσματα μεταφέρονται στὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ. Στὴν πραγματικότητα ἔχουμε μπροστά μας δύο γράμματα καὶ μιὰ σάτιρα: ὁ Πίκκολος γράφει σὲ κάποιον γνωστό του καί, ὕστερα ἀπὸ τὶς πρῶτες γραμμές, ὅσες χρειάζονται γιὰ νὰ εἰσαχθεῖ τὸ θέμα, ἀντιγράφει ἄλλη ἐπιστολή του, πρὸς Κωνσταντινουπολίτη φίλο του. Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἐπιστολὴ σχολιάζει τὶς πρῶτες ἀντιδράσεις τοῦ Ἰλαρίωνα γιὰ τὴν ὠδὴ στὸν Γλαράκη. Συνεχίζοντας τὸ γράμμα του πρὸς τὸν πρῶτο ἀποδέκτη, ὁ Πίκκολος παρεμβάλλει πληροφορίες ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ γράμμα ποὺ ἔφτασε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ περισσότερες εἰδήσεις γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Ἰλαρίωνα· τὸ τελευταῖο, καὶ ἐκτενέστερο τμῆμα τῆς ἐπιστολῆς, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα σατιρικὸ κείμενο τοῦ Πίκκολου, τὸ ὁποῖο, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἄνετα θὰ μποροῦσε νὰ αὐτονομηθεῖ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα καὶ νὰ κυκλοφορήσει μόνο του, πράγμα ποὺ δὲν ἀποκλείεται καὶ νὰ ἔγινε. Τὸ ὑστερόγραφο ποὺ ἀκολουθεῖ μεταφέρει, ἀπὸ «ἄλλο γράμμα ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν», νέες εἰδήσεις, σχετικές, αὐτὴ τὴ φορά, μὲ τὴν ἐπιβολὴ λογοκρισίας στὰ βιβλία ποὺ κυκλοφοροῦν στὴν Πόλη.

Ὅλα αὐτὰ μᾶς ὁδηγοῦν πρὸς τὸν Σεπτέμβριο ἢ Ὀκτώβριο τοῦ 1820 ποὺ εἶναι καὶ ὁ πιθανότερος χρόνος συγγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς καὶ τῆς σάτιρας τοῦ Ν. Πίκκολου[16]. Δὲν διαθέτω, δυστυχῶς, στοιχεῖα ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν ταύτιση τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἀπὸ τοὺς δύο ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Πίκκολου, οὔτε τῶν προσώπων ποὺ γράφουν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἴσως ἕνα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ πρόσωπα νὰ εἶναι ὁ κωνσταντινουπολίτης Στέφανος Κανέλλος, στενὸς φίλος τοῦ Πίκκολου ἐκεῖνα τὰ χρόνια.

Τὸ γράμμα τοῦ Ν. Πίκκολου[17]:

Σᾶς ἔγραψα τὰ παθήματα τοῦ ποιηματίου μου μὲ τὴν προεξέτασιν τοῦ Β. πλὴν ἐκεῖνα ἦσαν παιγνίδια. Ἀκούσατε τώρα θαύματα, καὶ μεγάλα θαύματα. Ἔστειλα τινὰ ἀντίτυπα αὐτοῦ εἰς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει φίλους μου. Ἔτυχε νὰ τὸ ἰδῇ ὁ Ἅγιος Ἡγούμενος Ἰλαρίων καὶ,

16. Ὁ Πίκκολος ἀναφέρεται στὴν ἔκδοση, «πρὸ ὀλίγων ἑβδομάδων», τῆς Δ' Ραψωδίας τῆς Ἰλιάδας ἀπὸ τὸν Κοραῆ. Στὰ μέσα Ἰουλίου τὸ βιβλίο βρισκόταν στὸ τυπογραφεῖο καὶ ὁ Κοραῆς περίμενε ὅτι θὰ κυκλοφορήσει «μετ' ὀλίγας ἡμέρας» (*Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Δαμαλᾶ, τ. Γ'. σ. 450)· ἀγγελία ὅτι κυκλοφόρησε δημοσιεύτηκε στὸ π. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», τῆς 1 Ὀκτωβρίου 1820, σ. 599-600. Σημειώνω, ἐπίσης, ὅτι ἕνα γράμμα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ πληροφορίες γιὰ τὰ θέματα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται καὶ ὁ Πίκκολος, εἶναι χρονολογημένο: 25 Αὐγούστου 1820· βλ. π. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 274-275.

17. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμῆμα χειρογράφων: Ἀρχεῖο Θεοκλήτου Φαρμακίδη (φάκ. 36). Στὴν ἔκδοση τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ν. Πίκκολου, καθὼς καὶ ἐκείνης τοῦ Σ. Π. ποὺ ἕπεται, ἀκολουθῶ τὴ γραφὴ καὶ τὴ στίξη τοῦ χειρογράφου.

ἐδαιμονίσθη, καὶ ὕβρισεν ἄπειρα ὅλους τοὺς ἐν Παρισίοις σπουδάζοντας. Ἐμένα δὲ κ' ἐφοβέρισε νὰ μὲ προδώσῃ εἰς τὴν Πόρταν. Ἐγέλασα διὰ τὴν μανίαν τοῦ Ἁγίου καὶ γελῶν ἔγραψα τὰ ἑξῆς πρός τινα φίλον μου Κωνσταντινοπολίτην (Αὐγούστου α').

«Μανθάνω ὅτι ἡ λέξις ἐλευθερία καὶ τὰ κατὰ βαρβάρων λαῶν τρόπαια ἐδυσαρέστησαν πολλὰ τὸν Κύριον Ἱλαρίωνα. Μὲ κακοφαίνεται διὰ τοῦτο μ' ὅλον ὅτι τὴν ἀλήθειαν σᾶς λέγω, μήτε τὴν Πανοσιολογιότητά του, μήτε ἄλλον ὁμογενῆ ἐφανταζόμην νὰ πειράξω μὲ ταύτας τὰς λέξεις. Πλὴν ἀδύνατον νὰ εὐαρεστήσῃ τίς εἰς ὅλους, καὶ μωρὸς εἶναι ὅστις τὸ ἐλπίζει. Καθένας εἰς τοῦτον τὸν κόσμον ἔχει τὴν ὄρεξίν του. Ἄλλος ἀγαπᾶ τὴν ἐλευθερίαν, ἄλλος τὴν δουλείαν. Οἱ ἐδικοί μου στίχοι δὲν ἀναγκάζουν τὸν Κύριον Ἱλαρίωνα νὰ ἀλλάξῃ ὄρεξιν. Διὰ τί λοιπὸν νὰ ὀργίζεται τόσον καὶ νὰ φοβερίζῃ νὰ μὲ προδώσῃ εἰς τὴν Πόρταν; Πῶς ἠμποροῦσα ἐγώ, κατοικῶν εἰς τὴν ἄλλην ἄκραν τῆς Εὐρώπης, νὰ ἠξεύρω τὴν ὄρεξιν τοῦ Κυρίου Ἱλαρίωνος, τὸν ὁποῖον μήτε ἐγνώρισα; καὶ ἂν τὴν ἤξευρα, ἦτον δίκαιον ν' ἀφήσω τὴν ἐδικήν μου διὰ τὴν ἐδικήν του. Ἂν ἡ Πανοσιολογιότης του ἔχῃ τὸ δικαίωμα νὰ φρονῇ ὅπως θέλει, διατί νὰ μὴ τὸ ἔχουν ὅλοι; ἢ πόθεν τὸ ἔλαβε μόνος διὰ μόνον τὸν ἑαυτόν του καὶ μ' ἐξουσίαν ἀκόμη νὰ βιάζῃ τοὺς ἄλλους νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴν γνώμην του; Ἀλλὰ τοιαύτην ἐξουσίαν ἢ τοιοῦτον προνόμιον, οὔτε ὁ κραταιότατος ἡμῶν Σουλτᾶνος (οὗ τὰ ἔτη εἴησαν πάμπολλα), οὔτε ἄλλος κανεὶς ἠμπορεῖ νὰ τὸν δώσῃ. Ἔπειτα, ἂν τὸν δυσαρεστῇ ὁ ἔπαινος τῆς ἐλευθερίας, ποῖος τὸν ἐμποδίζει νὰ γράψῃ λόγον αὐτῆς, καθὼς ποτε ὁ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, καὶ ἐγκώμιον τῆς δουλείας, καθὼς τῆς μωρίας ὁ Ἔρασμος; Τοῦ Θέωνος τὰ προγυμνάσματα εἶναι ἀνοικτά, οἱ κοινοὶ τόποι ἕτοιμοι, ὁ Ἑρμογένης προχειρότατος. Δὲν εἶναι τοῦτο ἁπλούστερον καὶ συντομώτερον παρὰ νὰ ταράττῃ τὴν ὁσίαν χολήν του καὶ νὰ κινδυνεύῃ νὰ λιγνεύσῃ, φωνάζων καὶ κινούμενος κατὰ ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι μήδ' ἐφαντάσθησαν νὰ τὸν βλάψουν;

»Οὔτε ὁ Κύριος Ἱλαρίων, οὔτε ἄλλος κανεὶς ἔχει δικαίωμα νὰ κρίνῃ πολιτικῶς τὸ ποιημάτιόν μου, διότι αὐτὸ δὲν εἶναι δημόσιον. Ἐτυπώθη μέν, ἀλλ' εἰς μόνους τοὺς φίλους ἐμοιράσθη. Δημόσιον εἶναι τὸ ἐκδεδομένον εἰς τὸν Λ. Ἑρμῆν, καὶ ὅστις εὕρῃ εἰς τοῦτο τὴν εἰκόνα του, ἂς φωνάξῃ, ἂς φοβερίσῃ, ἂς κατηγορήσῃ, ἂς γράψῃ, ἂς κάμῃ ὅτι θέλει.»

Ἀλλὰ δὲν εὐχαριστήθη μόνον εἰς ὕβρεις ὁ Ἱλαρίων. Ἰδοὺ τί γράφει τις ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν πρὸς φίλον του ἐδῶ διατρίβοντα. «Ὁ Ἱλαρίων, διορισθεὶς θεωρὸς τῆς τυπογραφίας, καὶ λαβὼν ὑπογραφὴν ὅτι θὰ τὸν δώσουν τὴν τυχοῦσαν ἐπαρχίαν, ἔγεινεν ἀπὸ τώρα δεσπότης δεσποτι-

κώτατος. Ἔδωκε γνώμην νὰ παιδευθοῦν μὲ ποινὴν θανάτου πέντε ἓξ ἀπὸ τοὺς θέλοντας νὰ ἐνσπείρουν ἐπανάστασιν, διὰ νὰ σωφρονισθοῦν οἱ ἄλλοι. Ἰδὼν εἰς τὸ πρὸς Γλαράκην ποιημάτιον τοῦ Πικκόλου τὴν λέξιν Ἐλευθερία, ἐμάνη καὶ εἶπεν ὅτι θέλει φέρει τὸν Κοραῆν σιδηροδέσμιον.»

Ἔφριξα, ὁμολογῶ, καὶ ἀκόμη φρίττω ἀναγινώσκων τὴν περικοπὴν ταύτην, ὄχι ἀπὸ φόβον, ἀλλ' ἀπὸ ἀπερίγραπτον ἀγανάκτησιν. Ἠκούσθη ποτὲ μεγαληπέρα κακία μὲ περισσοτέραν θρασύτητα ἑνωμένη; Νὰ φέρῃ τὸν Κοραῆν σιδηροδέσμιον!!! Καὶ τίς εἶναι ὁ προφέρων τοιαύτην ἀπειλήν; Πατριάρχης; Δραγομάνος; Βεζίρης; Ὄχι· ἀλλὰ μοιχὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἱερεὺς χρεωκόπος, μὲ παντοίας ἀνοσιουργίας μολυσμένος, καὶ κατὰ θείαν παραχώρησιν, γλυτωμένος ἀπὸ τὸ κάτεργον. Τοιοῦτος ἄνθρωπος νὰ φθάσῃ νὰ φοβερίζῃ νὰ φέρῃ σιδηροδέσμιον τὸν Κοραῆν, καὶ νὰ σφάζῃ τοὺς λογίους!... Θεέ μου! εἰς τί καταντήσαμεν;... Καὶ εἰς ποῖον νὰ ἐλπίσῃ τις πλέον; εἰς ποῖον κοινόν; εἰς ποίαν σύνοδον; ποῖον ἡγεμόνα; Ποῖος λόγιος θέλει ὑπομείνῃ τοιαύτην μάστιγα, χειροτέραν καὶ πυρκαϊᾶς καὶ θανατικοῦ καὶ Τούρκων; Ἂν ὁ μιαρὸς καὶ ἱερόσυλος εἶχεν ἀξίωμα Ἀρχιερέως (τὸ ὁποῖον εἶναι βέβαιον ὅτι θέλει ἀπολαύσῃ εἰς ἀνταμοιβὴν τῆς κακουργίας του), ἢ Πατριάρχου (τὸ ὁποῖον, ὅσον φρικτὸν καὶ ἂν εἶναι νὰ νοήσῃ τις, δὲν εἶναι κατὰ δυστυχίαν ἀδύνατον) πάλιν βέβαια δὲν ἠμποροῦσε νὰ ἐκτελέσῃ τὴν κατὰ τοῦ Κοραῆ ἀπειλήν του. διότι τὸν Κοραῆν μήτε ὁ Σουλτάνος ἠμπορεῖ νὰ ἐγγίσῃ. Πόσην ὅμως ἀτιμίαν καὶ βλάβην μὲ ἄλλα μέσα ἤθελε φέρῃ εἰς τὸ γένος, καὶ τί ἤθελε κάμει τοὺς κατ' ἐμὲ καὶ ὑπὲρ ἐμὲ ἀναγκασμένους νὰ ζήσωμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀφήνω νὰ τὸ στοχασθῆτε.

Τὸ ποιημάτιόν μου, ὁποῖον τὸ εἶδεν αὐτός, εἶναι ἀληθῶς ἀνέκδοτον. Ἐάν, ἀντὶ ἑκατὸν ἀντιτύπων ἐμοίραζα τόσα ἀντίγραφα εἰς τοὺς φίλους μου, τί εἶχε νὰ γαυγίσῃ; Ἔπειτα πόθεν ἡ τόση λύσσα κατὰ τῆς λέξεως Ἐλευθερία, ἐν ᾧ καὶ εἰς τὰ καπηλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ψάλλουν

Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων
Ἄνδρες φίλοι τῶν κινδύνων,
Ἡ Πατρὶς σᾶς προσκαλεῖ.
. . . . . .
Σάλπιγγα ἐλευθερίας
Πανταχοῦ διαλαλεῖ
Ἕλληνες, ἄγωμεν, κ.τ.λ., κ.τ.λ.

Πρὸς τούτοις, τί ἔχει νὰ κάμει ὁ Κοραῆς μὲ τὸ ποιημάτιόν μου; Εἶναι ὑπεύθυνος αὐτὸς δι' ὅσα γράφουν οἱ σπουδάζοντες εἰς Παρισίους;

Ποῖος νόμος τὸ προστάζει; ποῖα δικαιοσύνη τὸ συγχωρεῖ; Δὲν εὐχαριστοῦνται οἱ ἐχθροὶ τοῦ γένους μὲ ὅσα τὸν βλασφημοῦν διὰ τὰ ἴδιά του συγγράμματα, ἀλλὰ θέλουν νὰ τὸν προσάπτουν καὶ τῶν ἄλλων τὰ ἀληθινὰ ἢ φαινόμενα πταίσματα; Ἀφ' οὗ ἐκένωσαν τὸ ποτήριον τῆς πικρίας εἰς τὸ γῆρας του, δὲν μένει ἄλλο παρὰ νὰ στείλουν κἀνένα πιστὸν ὀπαδὸν τοῦ Ἱλαρίωνος, διὰ νὰ τὸν κεράσῃ τὸ κώνιον, ἐπειδὴ σιδηροδέσμιον δὲν ἠμποροῦν νὰ τὸν φέρουν, διὰ νὰ τὸν βάλουν εἰς τὸν φοῦρνον.

Οἱ ἀλλογενεῖς μᾶς κατηγοροῦν ὅτι ἀπεκτηνώθημεν τόσον ὥστε οὐδὲ φανταζόμεθα καλητέραν κατάστασιν, ἀλλὰ κλίνομεν ἑκουσίως τὸν αὐχένα εἰς τὸν ζυγόν, στέργομεν τὰς ἀλύσεις, τὰς ἀδικίας, τὰς ὕβρεις, τὰς μαστίξεις, καὶ τρέχομεν εἰς τὸ μακελλεῖον χωρὶς κἂν νὰ στενάξωμεν. Εἶχα νὰ προσφέρω καὶ εἰς ἀλλογενεῖς τὸ ποιημάτιόν μου κ' ἐφιλοτιμήθην νὰ δείξω ὄχι ὁποῖα μᾶς ἀποδίδουν φρονήματα. Ἂν τοῦτο εἶναι ἁμάρτημα, ὁμολογοῦμαι διόλου ὑπεύθυνος. Πρὶν ὅμως κόψῃ τὴν κεφαλήν μου ὁ Ἱλαρίων, ἂν ἦσαν κριταὶ καὶ μ' ἐσυγχωρεῖτο νὰ τοὺς ὁμιλήσω, ἤθελα τοὺς εἰπεῖ τὰ ἑξῆς.

«Ἐγὼ ἀποθνήσκω εὐχαριστημένος· πρὶν ὅμως ὑπάγω εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης, σᾶς ζητῶ μίαν χάριν. Δὲν εἶναι ἀμφιβολία ὅτι, ὡς Τ... κάμνετε καλὰ νὰ μὲ θανατώσετε. Ἀλλ' ὁ προδότης μου εἶναι ἄραγε ἄξιος νὰ ζῇ; ὄχι βέβαια. Πόθεν ἐκινήθη αὐτὸς νὰ μὲ προδώσῃ; Ἀπὸ ἀγάπην πρὸς ἐσᾶς; Μὴ τὸν πιστεύετε. διότι τί καλὸν τὸν ἐκάματε, ἢ τί καλὸν δύναται νὰ ἐλπίσῃ; Δὲν ἠξεύρει αὐτὸς πόσον ἐνθυμεῖσθε τὰς εὐεργεσίας καὶ πῶς τὰς ἀνταμοίβετε; Ἀπὸ μῖσος πρὸς ἐμέ; Οὔτε τοῦτο, διότι οὔτε τὸν ἐγνώριζα, οὔτε μ' ἐγνώριζεν. Ἀπὸ κακίαν λοιπόν, μόνον ἀπὸ κακίαν καὶ δίψαν αἵματος ἐκινήθη κατ' ἐμοῦ. Μ' ἐγκαλεῖ ὅτι δὲν σᾶς ἀγαπῶ καὶ δὲν θέλω τὸ καλόν σας. Ἀλήθειαν λέγει, δὲν τὸ ἀρνοῦμαι. Ὅστις ἀγαπᾷ τοὺς ἀδελφούς του, μισεῖ φυσικὰ τοὺς τυράννους των. Χρέος μου ἦτον νὰ σᾶς μισῶ, κ' ἐπλήρωσα τὸ χρέος μου. Δὲν ἔπταισα μήτε εἰς τὴν φύσιν, μήτε εἰς τὴν θρησκείαν, μήτε εἰς τὴν πατρίδα μου, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας καταδικάζομαι εἰς θάνατον ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν, διὰ τὴν πρὸς αὐτοὺς πίστιν, τὸν ζῆλον καὶ τὴν ἀγάπην. Ἂν ὁ προδότης μου ἦτον Τ..., δὲν εἶχα παντάπασι νὰ παραπονεθῶ. Ἀλλ' αὐτὸς ἀπὸ Γραικοὺς γεννημένος, μὲ Γραικοὺς ἀναθραμμένος καὶ Γραικικῆς θρησκείας ἱερεύς, κατηγορεῖ Γραικὸν δι' ὅσα ἔπρεπε νὰ τὸν ἐπαινῇ καὶ τὸν παραδίδει εἰς θάνατον, ἐν ᾧ τὸ χρέος του ἀπαιτοῦσε νὰ τὸν σώσῃ κινδυνεύοντα. Τί ἠθέλητε στοχασθῇ, ὦ Τ... κριταί, ἂν τις μολλὰς ἐπρόδιδε τινὰ Τ... εἰς τοὺς Μοσκόβους; Ἠθέλετε φρίξει βέβαια. ἠθέλετε τὸν ὀνομάσει κάκιστον, ἄπιστον, μιαρόν, τέρας τῆς φύσεως. Τοιοῦτον τέρας

εἶναι ὁ προδότης μου, καί, ὡς ἄνθρωποι καὶ σεῖς, χρεωστεῖτε νὰ ἐλευθερώσετε τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὸ ἀτιμάζον αὐτὴν τέρας. Τί δὲν θέλει τολμήσει, ποίαν παρανομίαν, ποίαν κακουργίαν θέλει φοβηθεῖ, ὅστις ἐπρόδωκε τὸν ἀδελφόν του; Σήμερον σᾶς ὠφελεῖ, αὔριον θέλει σᾶς βλάψει, ἂν ἀπατώμενοι τὸν ἐμπιστευθῆτε. Καὶ Τ... ἂν γείνῃ, μὴ τὸν ἐμπιστεύετε, διότι εἶναι φανερὰ ἄθεος, καὶ θέλει παίξει τὸν Μωάμεθ, καθὼς ἔπαιξε τὸν Χριστόν. Μάρτυρας ἔχω ὅλους τοὺς Κωνσταντινουπολίτας ὅτι ἔφαγε πεντακόσια πουγγία τοῦ Σιναϊτικοῦ μετοχίου, ἡγούμενος ὤν αὐτοῦ, καὶ τὰ κατεσπάθησεν... εἰς τίνα καὶ ὁποῖα ἐντρέπομαι νὰ εἰπῶ.

»Βλέπετε, ὦ Κριταί, ὅτι δὲν ζητῶ ἀπολογίας διὰ ν' ἀποφύγω τὸν θάνατον. Εὐτυχίαν μου νομίζω ν' ἀποθάνω διὰ τὴν πατρίδα. Μιὰν μόνον λύπην ἔχω, καὶ μόνον μίαν παρηγορίαν σᾶς ζητῶ. Ἡ λύπη μου εἶναι ὅτι ἀποθνήσκω προδομένος ἀπὸ Γραικόν, καὶ ἡ ψυχή μου θέλει παρηγορηθῆ εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, ἂν καθαρίσετε τὴν γῆν ἀπὸ τοῦτον τὸν ἀλιτήριον.»

Τοιαῦτα ἤθελα εἰπεῖ πρὸς Τ... κριτάς. Πρὸς Ἕλληνας δὲ καὶ χριστιανούς, ὄχι ἐναγόμενος, ἀλλὰ, ἐνάγων, ἤθελα προβάλει τὰ ἑξῆς.

Α') νὰ καθαιρεθῇ ὁ Ἱλαρίων ἀπὸ τὴν Ἱερωσύνην, ὡς ἱερόσυλος κτλ. κτλ.

Β') νὰ κηρυχθῇ ἄτιμος, ὡς ὑβρίσας καὶ συκοφαντήσας ἄνδρα σεβάσμιον διὰ τὴν σοφίαν καὶ ἀρετήν, γέροντα ἑβδομηκονταετῆ, τιμήσαντα καὶ τιμῶντα, ὠφελήσαντα καὶ ὀφελοῦντα τὴν πατρίδα καὶ διότι ὑβρίζων καὶ συκοφαντῶν τοὺς σπουδάζοντας πρὸς ὠφέλειαν αὐτῶν νέους προπηλακίζει τοὺς προστάτας καὶ βοηθοὺς αὐτῶν ἡγεμόνας.

Γ') νὰ μὴ λέγεται Ἕλλην ἢ Γραικός, ὡς ἀνάξιος τοῦ ὀνόματος.

Δ') κἀνένας Ἕλλην νὰ μὴ τὸν χαιρετᾶ, μήτε νὰ ὁμιλῇ, μήτε νὰ τρώγῃ καὶ νὰ πίνῃ, ἐν ἑνὶ λόγῳ, νὰ μὴ συγκοινωνῇ κατ' οὐδένα τρόπον μὲ αὐτόν· ἀλλὰ καθεὶς νὰ τὸν ἀποστρέφηται ὡς ἐχθρὸν τῆς πατρίδος, ὡς προδότην καὶ .....

Ἂν εἴχαμεν νόμους καὶ κριτάς, δὲν ἤθελε μὲ εἶναι δύσκολον ν' ἀποδείξω ταῦτα τὰ κεφάλαια. καὶ ὁ κακοῦργος δὲν ἤθελεν ἐκφύγει τὰς δικαίας ποινάς, καθὼς ἄλλοτε τὸ κάτεργον. Ἀλλ' ἐπειδή, κρείττονι εὐδοκίᾳ (κατὰ Κοδρικᾶν), ἀπ' ὅλα ἐκεῖνα εἴμεθα στερημένοι, ἂν εἶχά τινα δύναμιν, ἤθελα τὴν μεταχειρισθεῖ ὅλην διὰ νὰ παύσω τὸ ἀνδράποδον ἀπὸ τὸ νὰ καταισχύνῃ τὸ γένος, καὶ νὰ ἐμποδίσω τὸ ἑτοιμαζόμενον εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τοὺς Χριστιανοὺς σκάνδαλον. Ἐὰν δὲ κατὰ δυστυχίαν, ἤμην ἐχθρὸς τοῦ κλήρου καὶ τῆς θρησκείας καὶ τῆς παιδείας, τίποτε σφοδρότερα δὲν ἤθελα ἐπιθυμήσει καὶ ἐνεργήσει παρὰ τὸν προβιβασμὸν καὶ θρίαμβον τοῦ Ἱλαρίωνος.

Ταῦτα, σοφὰ μὲ ὑφὴ μίαν εὐσέβειαν, ἐγράφετο δὲ ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ σταυροῦ· ὁ ὁποῖος ἀνάφερε ἡ σύνθεσις τοῦ Ὁμὲρ Βρυώνης ἱστορία. Ἀλλὰ πρὸς τίνας τὰ ἔπαινα· ἐπαναλαμβάνω τοὺς ὀθωμανοὺς ἡγεμόνας, τοὺς ὁποίους μετ' ἐρωτήσεως δύναμαι νὰ γράψω ὑστερόφρων. Ἀρχίζει ἀπὸ τὸν γραμματικὸν τοῦ ἀνθρωποφάγου Μουσταφᾶ. «Κατὰ τὸ 1820 ἔτος, πατριαρχεύοντος μὲ τὸν Γρηγόριον, διεφημεύοντος δὲ τοῦ Ἰωάννου Καλλιμάχη, ἡγεμονεύοντος δὲ τοῦ μὲ Μεγάλη Σούτσου εἰς Μολδαυΐα, τοῦ δὲ Ἀλεξάνδρου Σούτσου εἰς Βλαχίαν ὁ Σινᾶϊας ἱερεὺς ἔδωκε μεγάλην νὰ ἱερωθῇ μὲ δαπάνας πολλὰ ἐξ ὑπουργοῦ καὶ φιλοτιμίαν νὰ ἔχῃ τὸν κόσμον ὀνομαστόν.»

Ἐφοῦ. Ἄλλο γράμμα ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν, ἐπίσης ἀξιόπιστον, ὁμολογεῖ ὅτι «ὁ Ἄγιος Μουσταφᾶς ἐπέμενε νὰ δοθῇ πατριαρχικὴ προσταγὴ εἰς τοὺς βιβλιοπώλας νὰ μὴ πωλοῦν πλέον βιβλίον, πρὶν ὁ κύριος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν». Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἄγρα ἔχει. Τίποτε εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἐμπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ μέσα νὰ σωθῇ, οὐδὲ δὲν προσηλωνόμεθα αὐτοῦ βιβλίου. Ἐλέγετο ὅτι, μὲ ὅλας τὰς ἀνοχὰς τοῦ θεμοῦ τῆς ἱστορίας σοῦ βιβλίου, πάλιν χρόνος ἄγνος τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι δυνατὸν νὰ παραδοθῇ ὁ σύγγραφεύς εἰς τὴν φυλακὴν τῆς ἀγχιστρεύσεως. Ἡ βίβλος ἐπιπόνως πωλεῖται καὶ ἀναγινώσκεται. Ὅσον δὲ τὴν κατάστασιν αἱ μὲν ἐπιδιώκουν ὄμβρον βιβλίου, οὐδὲν δὲν ἀφαιροῦν αἱ Κωνσταντινοπολῖται. Οὗτοι δὲ, ἀνθρώποι εἰς τὰς προσταγὰς τοῦ ἡγεμόνος, δὲν κερδαίνουν τέλος. Ἀλλ' ἐκεῖ ἀφαίρεσε τὸν ὑπερῴου καὶ ἐκεῖ ἀν βοηθήσῃ, δὲν τὸν διαβεβαιοῦν ἀπὸ βιβλίου; καὶ ἐφοῦ τὸ ἔργον ἐκεῖνον εἶναι ὑμνοδιφρένον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἶναι δύναται νὰ τὸ φέρῃ ἡ ἔξοδος, ἀλλ' ἡ κακὴ μορφὴ καὶ μορφὴ κακή. Ἡ βίβλος δὲν κατεῖχον ἀπόδειξιν οὐδὲ δὲν ἐδυνήθησαν οὔτε τὸν Ἰησοῦν αἰσαυρῆ, οὔτε τὸν Παῦλον τὸν ἀπόστολον, οὔτε ἐξ ἀναγκαίας πρὸς τὸν ἡγεμόνα!!... Μόνον βέβαιον ἀπόδειξις τοῦ κακοῦ του δὲν εἶναι τὸ ἔργον, ἀν αὐτὸ ἀνοφέλιμον εἰς τὴν ἀνθρωπότητα καὶ δὲν τὸν αὐτοκράτορα αὐτὸν καὶ τὰ ἔφερε ἡ ἐξουσία μὲ τὴν ἀρετέσουσαν ἀνοσιοφοβίαν

Σελίδα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Ν. Πίκκολου

Ταῦτα, πολλὰ μὲν πρὸς μῆκος ἐπιστολῆς, ὀλιγώτερα δὲ πρὸς πέλαγος τῶν σκέψεων, τὸ ὁποῖον ἀνοίγει ἡ συντόμως τοῦ Ὁμὰρ Ἱλαρίωνος νομοθεσία. Ἀλλὰ καιρὸς εἶναι νὰ παύσω. ἡ ἀγανάκτησις σκοτίζει τοὺς ὀφθαλμούς μου, καὶ δὲν μὲ ἀφίνει δύναμιν νὰ γράψω περισσότερα. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω πάλιν γυμνοὺς τοὺς λόγους τοῦ ἀνθρωποφάγου Ἰγκυσίτωρος. «Κατὰ τὸ 1820 ἔτος, πατριαρχεύοντος μὲν τοῦ Γρηγορίου, διερμηνεύοντος δὲ τοῦ Ἰωάννου Καλλιμάχη, ἡγεμονεύοντος δὲ τοῦ μὲν Μιχαὴλ Σούτζου ἐν Μολδαυΐᾳ, τοῦ δὲ Ἀλεξάνδρου Σούτζου ἐν Βλαχίᾳ, ὁ Σιναΐτης Ἱλαρίων ἔδωκε γνώμην νὰ τιμωρηθῶσι μὲ θάνατον πέντε ἓξ σπουδασταὶ καὶ ἠπείλησε νὰ φέρῃ τὸν Κοραῆν σιδηροδέσμιον».

Προσθ. Ἄλλο γράμμα ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν, ἐπίσης ἀξιόπιστον, δηλοποιεῖ ὅτι «ὁ Ἅγιος Μουλαρίων ἐνήργησε νὰ δοθῇ Πατριαρχικὴ προσταγὴ εἰς τοὺς βιβλιοπώλας νὰ μὴ πωλοῦν κἀνὲν βιβλίον, πρὶν τὸ δείξωσιν εἰς τὴν Πανοσιότητά του». Ἡ inquisition εἶναι τώρα τελεία. Τίποτε εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἠμπορεῖ νὰ τυπωθῇ, μήτε νὰ πωληθῇ, ἂν δὲν προεξετασθῇ ἀπὸ τὸν Ἱλαρίωνα. Ἐλπίζω ὅτι, μὲ ὅλας τὰς ὑποσχέσεις τοῦ θεωροῦ τῆς τυπογραφίας σοφοῦ Ἱλαρίωνος, κἀνεὶς λόγιος, ἄξιος τούτου τοῦ ὀνόματος, δὲν θέλει στέρξει νὰ παραδώσῃ τὸ σύγγραμμά του εἰς τὰ ψαλίδια τῆς παμμιαρότητός του. Ἡ φήμη ἐκήρυξε παντοῦ τὴν πραότητα καὶ φιλανθρωπίαν του. Ὅσον διὰ τὴν πούλησιν, οἱ μὲν ἐκδίδοντες ὀλίγον ζημιόνονται, ἂν δὲν ἀγοράζωσιν οἱ Κωνσταντινουπολῖται. Οὗτοι δέ, πειθόμενοι εἰς τὰς προσταγὰς τοῦ Ἰγκυσίτωρος, δὲν κερδαίνουσι βέβαια. Ἀλλ' εἶναι ἄρα γε τόσον τυφλοὶ καὶ εὐήθεις οἱ Βυζάντιοι, ὥστε νὰ διαβουκολῶνται ἀπὸ Ἱλαρίωνας; καὶ ἐπειδὴ τὸ δεῖνα βιβλίον εἶναι ἐμποδισμένον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἶναι δύσκολον νὰ τὸ φέρῃ τις ἄλλοθεν; Ὦ τῆς κακῆς μωρίας, καὶ μωρᾶς κακίας! Ἱλαρίων θέλει κατορθώσει ὅτι δὲν ἐδυνήθησαν μήτε τῶν Ἰησουιτῶν αἱ πανουργίαι, μήτε τῶν Παπῶν οἱ κεραυνοί, μήτε αἱ πολυχρόνιοι πυραὶ τῶν ἰγκυσιτόρων!!... Μόνον βέβαιον ἀποτέλεσμα τῆς μανίας του θέλει εἶναι καταισχύνη διὰ τὸ γένος, ἂν αὐτὸ ὑποφέρῃ τὴν τυραννίαν του. καὶ δὲν τὸν ἀπαρνηθῇ αὐτὸν καὶ τὰ ἔργα του δημοσίᾳ μὲ τὴν πρέπουσαν ἀποστροφὴν καὶ ἀγανάκτησιν. Μετ' ὀλίγον ὁ ἰγκισύτωρ θέλει εὕρει ἀφορμὴν νὰ ἐξασκήσῃ τὸν ζῆλον του κατὰ τῆς πρὸ ὀλίγων ἑβδομάδων ἐκδοθείσης Λ. ραψῳδίας τῆς Βολισσίας ἐκδόσεως, καὶ νὰ χαροποιήσῃ τοὺς Βαρθόλδυς, τοὺς Tancoigen, τοὺς Gail, τοὺς Maltebrun καὶ ἄλλους ὁμόφρονας.

Ἐλησμόνησα νὰ σὲ εἴπω ὅτι ὁ στίχος

Καὶ τρόπαια κατὰ λαῶν βαρβάρων θ' ἀναστήσουν,

κατὰ τοῦ ὁποίου παρωργίσθη ἀκόμη ὁ ρυπαρίων, εἶναι εὐχὴ τῆς Ἐκκλησίας καθημερινή, τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι παράδοξον νὰ κατακρίνῃ ὁ Τουρκόπιστος. Ποῖος ὀρθόδοξος δὲν ἠξεύρει τό, «Σῶσον, Κύριε, τὸν λαόν σου, καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου, νίκας τοῖς εὐσεβέσι κατὰ βαρβάρων δωρούμενος, κτλ.;» Ὅταν ὁ φίλος καὶ πρόμαχος τῆς βαρβαρότητος ἱεραρχήσῃ, θέλει διορίσῃ βέβαια νὰ ψάλλουν εἰς τὴν ἐπαρχίαν του, «Τύφλωσον, Κύριε, τὸν λαόν σου, καὶ χαράμωσον (1) τὴν κληρονομίαν σου, νίκας κατὰ εὐσεβῶν τοῖς βαρβάροις δωρούμενος.»

(1) κατὰ τὸ εὐγενὲς ὕφος του.

Αὐτὸ εἶναι τὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου. Τὸ δεύτερο ἐπιστολικὸ κείμενο ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, συναφὲς μὲ τὸ πρῶτο, προέρχεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη. Παρουσιάζει νέα, συμπληρωματικά, στοιχεῖα καὶ κρίσεις γιὰ τὴν δραστηριότητα ποὺ ἀναπτύσσει ὁ Ἱλαρίων στὴν Κωνσταντινούπολη, προκειμένου νὰ ἐφαρμοστοῦν τὰ μέτρα γιὰ τὴν λογοκρισία τῶν βιβλίων ποὺ εἶχε λάβει ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος.

Ἀποδέκτης εἶναι, αὐτὴ τὴ φορά, ὁ Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, στὸ Παρίσι· ὁ ἀποστολέας ὑπογράφεται μὲ τὰ ἀρχικὰ Σ. Π. καὶ εἶναι, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, ἔμπορος στὸ Ἰάσι. Καὶ τὸ γράμμα αὐτὸ εἶναι ἀχρονολόγητο, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενό του ἐπιτρέπει νὰ τὸ τοποθετήσουμε στὴν ἴδια περίπου ἐποχή, Σεπτέμβριο ἢ Ὀκτώβριο 1820, ποὺ γράφτηκε καὶ τὸ ὑστερόγραφο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ν. Πίκκολου: οἱ πληροφορίες ποὺ μεταδίδονται — συντομότερα στὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου· πιὸ ἀναλυτικὰ στὸ γράμμα τοῦ Σ.Π. — ἀφοροῦν τὰ ἴδια περιστατικά.

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι συνταγμένο τὸ γράμμα τοῦ Σ.Π. δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς ἴσως ὁ ἀποστολέας του τὸ προόριζε γιὰ δημοσίευση, πιθανὸν στὴ «Μέλισσα», τὸ περιοδικὸ τοῦ Σπ. Κονδοῦ καὶ τοῦ Κ. Νικολόπουλου. Στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο τὰ ἀρχικὰ Σ.Π., ἤ, ἀκόμα, καὶ ἡ ἔνδειξη «Ἰάσιον», νὰ ἀποτελοῦν παραπλανητικὲς ἐνδείξεις. Τὸ γράμμα δὲ δημοσιεύτηκε στὴ «Μέλισσα», ἀλλά, ὁπωσδήποτε, στοιχεῖα καὶ κρίσεις ποὺ περιέχονται σ' αὐτὸ ὑπάρχουν διάσπαρτα στὴν μαχητικὴ ἀντικληρικὴ ἀρθρογραφία ποὺ καταχωρίζεται στὸν τελευταῖο τόμο τοῦ παρισινοῦ περιοδικοῦ.

Τὸ γράμμα τοῦ Σ.Π.[18]:

Ἰάσιον

Φίλε, Σαλαμίνιε, χαῖρε.

Πολλάκις μὲ παρεκάλεσες νὰ σὲ γράφω, ὅσα περίεργα μανθάνω, ἐδῶ διατρίβων· ἄκουσον λοιπὸν τί μὲ συνέβη κατ' αὐτάς. φίλος μού τις εἶχε μὲ

18. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμῆμα χειρογράφων: Ἀρχεῖο Θ. Φαρμακίδη (φάκ. 36).

γράψει πρὸ καιροῦ ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν περὶ τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ ἐκεῖ τυπογραφείου, καὶ ὅτι διωρίσθη ἐπιστάτης ἄνθρωπος πολυμαθής, καὶ φιλολογικὸς ὁ κύριος Ἰλαρίων, διὰ τοῦ ὁποίου τὴν καλὴν ἐπιστασίαν ἐλπίζηται ἐντὸς ὀλίγου νὰ ἴδωμεν, ὅσα καὶ εἰς τῶν ἐλευθέρων λαῶν τὰ τυπογραφεῖα. ἠπατήθην, φίλε, εἰς τὸ ὄνομα Ἰλαρίων· ἄλλον ὑπέθεσα· καὶ ἡ χαρὰ τὴν ὁποίαν ἠσθάνθην τότε, μετεβλήθη εἰς πολλαπλασίαν λύπην, ὅταν ἀνέγνωσα τὴν εἰς χεῖρας μου ἐλθοῦσαν προχθὲς προκήρυξιν αὐτοῦ μὲ ταύτην τὴν κομψὴν ἐπιγραφήν. «τοῖς ἁπανταχοῦ εὑρισκομένοις ὁμογενέσιν, ὅσοι τῆς τοῦ γένους δόξης καὶ ὠφελείας ζηλωταὶ τυγχάνουσιν. ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῷ τοῦ γένους Ἑλληνικῷ Τυπογραφείῳ.» Καὶ πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ θρηνήσῃ πᾶσα εὐαίσθητος ψυχὴ Ἑλληνική, βλέπουσα τὴν ἀθλιότητα τῶν ἐπιστατούντων εἰς πράγματα τῶν ὁποίων ὁ διοργανισμὸς καὶ τελειοποίησις ἀπαιτοῦν πολυμάθειαν, ἀληθῆ ζῆλον εἰς τὰ καλά, καὶ μεγάλην φρόνησιν; Διὰ νὰ συμμεθέξῃς δὲ καὶ σύ, ὡς φίλος, ἀπὸ τὴν λύπην μου, ἔκρινα εὔλογον νὰ σ' ἀναφέρω καί τινα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἠμπόρεσα νὰ παρατηρήσω εἰς τὴν θαυμασίαν προκήρυξιν τούτου τοῦ πολυμαθοῦς, καὶ φιλοπάτριδος ἀνδρός. Μὲ τὸ «ὁμογενεῖς» ἐννοεῖ, φαίνεται, ὁ σοφὸς συντάκτης ὅλους τοὺς ἕλληνας. τὴν δὲ λέξιν «γένος» δὲν ἐξεύρω διατὶ ἐμηροίκισε τόσον πολύ, ὥστε νὰ τὴν ἐφαρμόσῃ εἰς ἐλάχιστον μέρος τῶν Ἑλλήνων, εἰς τοὺς κατοίκους μόνον τοῦ Μπαλατᾶ, ὀνομάζων τὸ τοῦ Πατριαρχείου Τυπογραφεῖον τοῦ Γένους. ἀλλὰ τῆς Χίου καὶ τῶν Κυδωνιῶν πῶς πρέπει νὰ τὰ ὀνομάζωμεν; Τοῦτο μένει εἰς τὸν Κ. Ι. νὰ μᾶς τὸ εἴπῃ. Τὸ δὲ «Ἑλληνικὸν» δὲν πρέπει νὰ σὲ ἐκπλήξῃ διότι ὁ πολυμαθὴς ἐπιστάτης τὸ ἔθεσεν πρὸς διάκρισιν τοῦ Ἀγγλικοῦ, Γερμανικοῦ, κ.τ.λ. τυπογραφείων τοῦ Γένους του. Φιλτάτους δὲ ὁμογενεῖς δὲν εἶναι τόσον φανερὸν ποίους ἐννοεῖ ὁ Κ.Ι. Ἴσως δὲν ἁμαρτάνω νὰ ὑποθέσω τοὺς Δάκας, ἢ Γόττθους, ἢ κανὲν ἄλλο τῶν ὑπερβορείων ἐθνῶν. Τὰ ἔργα, καὶ τὸ ἦθος του δεικνύουσιν, ὅτι δὲν εἶναι μήτε τοῦ Χριστοῦ μαθητής, μήτε τοῦ Φωκίωνος, ἢ Ἀριστείδου ἀπόγονος. Ἐπειδὴ πῶς δύναται ὁ ἀληθὴς χριστιανὸς καὶ ὁ γνήσιος ἕλλην νὰ καταφέρεται μὲ τόσην λύσσαν κατὰ τῶν σπουδαζόντων εἰς τὸν ἐξανθρωπισμὸν τοῦ γένους του, οἱ ὁποῖοι τοὺς διδάσκουσι τἀληθῆ συμφέροντα, τὴν εἰς τοὺς δικαίους νόμους καὶ ἄρχοντας ὑπακοήν, καὶ τὸ σέβας; ὁ Μεταφραστὴς τοῦ Εὐαγγελίου ἐπιθυμεῖ, ὡς φαίνεται, νὰ εἶναι θρέμματα, καὶ ὄχι λογικὰ πρόβατα οἱ ὀπαδοὶ τοῦ χριστοῦ. θέλει νὰ εἶναι τυφλοί, διὰ νὰ μὴν διακρίνωσι τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τὸ ψεῦδος, καὶ τὴν ἀρετὴν ἀπὸ τὴν κακίαν. Ἂς φωνάζῃ ἡ ἐκκλησία, ὅσον θέλει, τὸ «Δράξασθε παιδείας, μήποτε ὀργισθῇ Κύριος καὶ ἀπολῆσθε ἐξ ὁδοῦ δικαίας» καὶ «Δός μοι τὴν τῶν σῶν εἰκόνων πάρεδρον σοφίαν» καὶ

τόσα ἄλλα ἂς κάμῃ ὁ Ὅμηρος τὴν Ἀθηνᾶ, ἀπαίρουσαν ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ Διομήδου τὴν ἀχλύν, διὰ νὰ διακρίνῃ καλῶς τοὺς θεοὺς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους·

Ἀχλὺν δ' αὖτοι ἀπ' ὀφθαλμῶν ἕλον, ἣ πρὶν ἐπῆεν,
Ὄφρ' εὖ γινώσκεις ἠμὲν θεόν, ἠδὲ καὶ ἄνδρα.

Ὁ Κ. Ι. εἶναι κωφός, δὲν ἐμπορεῖ, ἢ τὸ ὁποῖον εἶναι ἀληθέστερον καὶ δὲν θέλει νὰ τ' ἀκούσῃ ἐπειδὴ δὲν τὸν συμφέρει· στοχάζεται βέβαια συμφερότερον, νὰ κόπτῃ ὅλας τὰς πηγὰς τῶν φώτων, καὶ νὰ ὁδηγῇ τοὺς φιλτάτους του ὁμογενεῖς, καθὼς αὐτὸς ἀναισχύντως τοὺς ὀνομάζει, εἰς ἐκείνην τὴν παιδείαν, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἠμπορεῖ καλήτερα, ἐν ὅσῳ εὑρίσκεται εἰς τὸ βυζάντιον, νὰ τιμᾶται ὡς Μανδαρίνος, καὶ νὰ φιλοφρονῆται παντοιοτρόπως ἀπὸ τὰς καλὰς κυρίας του, χωρὶς νὰ ὑποπτεύηται ἀπὸ τοὺς ἔχοντας τὴν ἀχλὺν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν· ὅταν δὲ ἁρπάσῃ διὰ τῆς ἀγυρτείας του τὴν παρδαλήν, τὴν ὁποίαν τὸν ὑπεσχέθη τὸ γένος, ἀμοιβὴν τῶν λαμπρῶν ἀγώνων του, νὰ λατρεύηται, ὄχη ὡς ὁ Παῦλος, τοῦ ὁποίου τὰ ρητὰ γνωρίζει, καὶ τὴν ζωήν; ὄχη ὡς ὁ θεολόγος Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος ἔφυγεν εἰς ἔρημον, διὰ ν' ἀποφύγῃ τὸ δυσβάστακτον φορτίον τῆς Ἱεροσύνης, ἐν ᾧ αὐτὸς ζητεῖ τόσους χρόνους τὴν ἀρχιερατείαν μὲ τόσας ραδιουργίας· ἀλλ' ὡς οἱ μεγάλοι Δεσπόται τῆς Ἀσίας, καὶ νὰ ἐντρυφᾶ εἰς τὴν ἀνοησίαν τῶν ἀθλίων θερμάτων του. δὲν ἤθελεν ἴσως νομισθῇ ἄτοπον νὰ τὸν ἐρωτήσῃ τις· ποίους Κ.Ι. ὀνομάζεις ὁμογενεῖς σου φιλτάτους; καὶ ἂν μᾶς εἴπῃ τοὺς ἕλληνας, τῶν ὁποίων μεγαλήτερος ἐχθρὸς δὲν εὑρίσκεται, νὰ κηρύξωμεν πρὸς αὐτούς, διὰ νὰ μὴν τὸν πιστεύουν ὅτι εἶναι ψεύστης, ὑποκριτής, ἀπαταιών, πανοῦργος, ἄτιμος, καὶ τὸ μέγιστον ἐμπαίκτης τῆς θρησκείας. ἠξεύρεις φίλε εἰς πόσους βαθμοὺς ἔφθασεν ἡ κακοήθειά του· ἀφ' οὗ ἐδιωρίσθη ἐπιστάτης τοῦ Τυπογραφείου τοῦ Γένους, περιέρχεται τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ νὰ ἰδῇ μήπως ἦλθε κανένα βιβλίον. ὅσα δὲν συμφωνοῦσι μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγυρτείας, τὰ δημεύει ἐκ μέρους τοῦ Πατριάρχου, τὰ κακοεξηγεῖ διὰ νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ. Οὗτος εἶναι ἴσως καὶ σὺ τὸ ἔμαθες ὅστις πρὸ ὀλίγων χρόνων κατηνάλωσεν ἀσώτως τὰ πουγγεῖα τοῦ Σινᾶ ὄρους. τοὺς ἱδρῶτας τῶν πτωχῶν εἰς μεγαλοπρεπῆ δῶρα πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Κ.αν Πασᾶ, διὰ νὰ τὸν τιμῶσιν (ἴσως διότι ἐφαντάζετο νὰ γήνῃ Μουλᾶς τῆς Κύπρου καὶ τῶν Νησίων, τὰ ὁποῖα κατεζημίωσε), καὶ εἰς τρυφὴν τῶν παλλακίδων του. Πρὸς δὲ τὰς Κυρίας ἐπρόσφερε σάλια, καὶ ἄλλα πολύτιμα δῶρα διὰ νὰ τὰς ἀπολαμβάνῃ εὐκολώτερα). εἰς χαρτοπαίγνια ἐπὶ τῶν ταντουρίων, εἰς τὸν πολυάριθμον χορὸν τῶν ὑπηρετῶν, τῶν γραμματέων,

τῶν κωπηλατῶν, τῶν μαγείρων, τῶν βαπτιστικῶν, τῶν κουμπάρων καὶ, τῶν φιλτάτων του. Εἰς τὰς λαμπράς του ἡμέρας ἔτυχε νὰ διατρίβω καὶ ἐγὼ εἰς Κωνσταντινούπολιν ὅτε καὶ ἤκουσα πολλοὺς λέγοντας. εὖγε! Κ: Ἰλαρίων, σὺ μόνος ἠξεύρεις νὰ ξεφαντώνῃς τὰς καλὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπορῶ, πῶς ἐδυσωπήθη ὁ ἅγιος Σιναίου, ὅστις φαίνεται ἄνθρωπος μὲ νοῦν, καὶ τὸν ἄφησεν ἀτιμώρητον μετὰ τόσην ζημίαν, ὅπου ἔκαμεν εἰς τὸ Μοναστήριον! Ἰδέ, φίλε, ποίοι ἄνθρωποι ἐπιστατοῦν εἰς τὰ πράγματα τοῦ ἔθνους! καὶ εἰπέ μοι ἂν δὲν ἔχω δίκαιον νὰ θρηνῶ τὴν δυστυχίαν τῶν Ἑλλήνων. ἀλλ' ὅταν οἱ τοιοῦτοι προχωρήσουν καὶ εἰς ἀξιώματα, τί πρέπει νὰ ἐλπίζωμεν ἀπ' αὐτούς; τοῦτο μόνον μὲ παρηγορεῖ, ὅτι ὅσα πράγματα κατὰ καιροὺς κατετρέχθησαν, ταῦτα ἔλαβαν καὶ μεγάλην αὔξησιν. Καὶ ὁ ἡμέτερος ἄρα ἐξευγενισμός, θεοῦ βοηθοῦντος, θὰ ἐξαπλωθῇ ἀφεύκτως κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν φιλοκάλων. Οἱ μισόκαλοι οὗτοι ἂς καταβοῦν ὅσον θέλουν. τίποτε πλέον δὲν ἠμποροῦν νὰ κάμουν, εἰμὴ νὰ ὁπλίζουν καθ' ἑαυτῶν τὴν ἀλήθειαν. Καὶ ἄλλα πολλὰ εἶχον νὰ προσθέσω, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐμποροῦσες νὰ μάθῃς καλήτερα τὴν ἀρετήν, καὶ παιδείαν τοῦ ἀνδρός· ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ γίνῃ ἡ ἐπιστολή μου ἐνοχλητική διὰ τὸ μέγεθός της, τὰ ἀφήνω εἰς ἄλλον καιρόν, ὅταν εὐκαιρήσω ἀπὸ τὰς Ἐμπορικὰς ἀσχολίας μου. Μὴ βαρεθεῖς νὰ μὲ γράψῃς τὴν περὶ τούτων κρίσιν σου, ὑποσημειώσας μοι καὶ περὶ τῆς μελετωμένης μεταφράσεως τοῦ Γεωγραφικοῦ λεξικοῦ, ἂν ἤδη ἄρχησεν. Ὑγίαινε.

ὁ φίλος σου
Σ.Π.

Γιὰ τὴν οὐσία τῶν προβλημάτων ποὺ θέτουν τὰ δύο κείμενα ποὺ δημοσιεύονται στὶς προηγούμενες σελίδες θὰ γίνει λόγος στὴ συνέχεια. Ἐδῶ ἔχουν τὴ θέση τους λίγα σχόλια ποὺ ἴσως διευκολύνουν τὴν παρακολούθηση τῶν ὅσων ἀναφέρονται στὶς δύο ἐπιστολές. Σημειώνω, μὲ τὴ σειρὰ ποὺ ἀπαντοῦν, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου:

Ὁ *Β.* ποὺ «προεξέτασε» τὸ ποίημα τοῦ Πίκκολου, θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ Ἀθανάσιος Βογορίδης, ποὺ μένει ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στὸ Παρίσι καὶ συνδέεται στενὰ μὲ τὸν Πίκκολο[19] καὶ τὸν κύκλο τοῦ Κοραῆ. Στὴν περίπτωση αὐτή, τὰ «παθή-

19. Γιὰ τὶς σχέσεις καὶ τὴ συνεργασία Βογορίδη-Πίκκολου συγκεντρωμένα στοιχεῖα βρίσκονται σὲ διάφορες μελέτες τοῦ τόμου *Dr Niccolas S. Piccolos*, Σόφια 1968, (ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ὁδηγηθεῖ ἀπὸ τὸ εὑρετήριο). Ἡ ρήξη ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄντρες πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερη: 1824 ἢ 1825· πβ. Σ. Β. Κουγέας, *Ὁ Κοραῆς εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Ἀσωπίου*, π. «Ἑλληνικά», τ. Ζ', 1933, σ. 70-71.

ματα τοῦ ποιηματίου» ... «ἀπὸ τὴν προεξέτασιν τοῦ Β.», θὰ πρέπει νὰ εἶταν φιλολογικῆς, μᾶλλον, ὑφῆς. — *Τοῦ Θέωνος τὰ προγυμνάσματα, οἱ κοινοὶ τόποι, ὁ Ἑρμογένης*, ἀποτελοῦν, γιὰ τοὺς σχολαστικοὺς λογίους, τὰ ἀπαραίτητα βοηθήματα, τοὺς τυφλοσοῦρτες θὰ λέγαμε σήμερα, μὲ ἀφθονία παραθεμάτων καὶ ρητορικῶν τρόπων ποὺ ἐπιτρέπουν, σὲ ὅσους τὰ χρησιμοποιοῦν, νὰ ἐπιδεικνύουν ἐμβρίθεια καὶ ἀρχαιομάθεια ἀσύμμετρες πρὸς τὶς πραγματικές τους γνώσεις. — *Εἰς τὰ καπηλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ψάλλουν Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων*... Γνωρίζουμε, ἀπὸ πολλὲς μαρτυρίες, ὅτι ἐπαναστατικὰ τραγούδια, καὶ ἰδιαίτερα τραγούδια ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ρήγα, ψάλλονται σὲ δημόσιους χώρους, ἀκόμα καὶ ὅταν εἶναι παρόντες Τοῦρκοι, στοὺς ὁποίους ἀρέσει ἡ μουσικὴ ἀλλὰ δὲν καταλαβαίνουν τὰ λόγια[20] (σὲ μιὰ περίπτωση, πάντως, στὴ Θεσσαλονίκη, τὸ 1820, ἕνας Ἕλληνας συλλαμβάνεται ἐπειδὴ μάθαινε στὰ παιδιά του ἕνα τραγούδι τοῦ Ρήγα[21]). Τὸ *Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων* εἶναι πιά, ἐκείνη τὴν ἐποχή, ἕνα ἐπαναστατικὸ τραγούδι, μὲ εὐρύτατη διάδοση καὶ πολλὲς παραλλαγές, μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχε ἀποδοθεῖ στὸν Ρήγα, ἐνῶ μιὰ ἄλλη προσγράφεται στὸν Κ. Κοκκινάκη. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι σὲ κάποια ἀπὸ αὐτὲς τὶς παραλλαγὲς στηρίχτηκε καὶ ὁ Πίκκολος γιὰ νὰ γράψει, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1817, στὴ Χίο, τὸν «Παιάνα εἰς Παιδείαν»: «Δεῦτε, Ἕλληνες γενναῖοι! / Δράμετε προθύμως, νέοι / Εἰς τὸν θεῖον Παρνασσόν»[22]. — *Ὁ φοῦρνος*, στὸν ὁποῖο οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ἰλαρίωνα δὲν μποροῦν νὰ κλείσουν τὸν Κοραῆ, εἶναι ἡ φυλακὴ τοῦ μποσταντζήμπαση, στὴν Κωνσταντινούπολη[23]. — *Οἱ ἀλλογενεῖς μᾶς κατηγοροῦν ὅτι ἀπεκτηνώθημεν*... Παρὰ τὴ γενικὴ ἀναφορὰ σὲ «ἀλλογενεῖς», ὁ Πίκκολος εἶχε στὸ νοῦ του, ὅταν ἔγραφε αὐτὲς τὶς γραμμές, τοὺς αὐστηροὺς γιὰ τοὺς Ἕλληνες στίχους τοῦ Byron στὸν Giaour[24]. Εἶναι οἱ στίχοι, ἀκριβῶς, ποὺ, στὰ 1819, εἶχαν ἀποδοκιμαστεῖ ἀπὸ ἀνώνυμο συνεργάτη τῆς «Μέλισσας»[25],

20. Βλ. ἐνδεικτικὰ J. Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1828, σ. 48 καὶ Al. Negris, *An outline of the Literary History of Modern Greece*, Ἐδιμβοῦργο 1835, σ. 9.

21. Ἀμβρ. Ν. Παπάζογλου, *Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν Μάϊο τοῦ 1821*, «Μακεδονικά», τ. Α', 1940, σ. 423· πβ. Ἀπ. Βακαλόπουλος, π. «Ροτόντα», τ. Β', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 222 ἑξ. Τὸ περιστατικὸ ἀναφέρεται σὲ ἔκθεση τούρκου ἀξιωματούχου πρὸς τὸν Σουλτάνο· ἐκεῖ σημειώνεται καὶ ἡ πληροφορία ὅτι τὸ τραγούδι τοῦ Ρήγα εἶχε καταδικαστεῖ καὶ ἀπαγορευτεῖ μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ σὲ προγενέστερη ἐποχή.

22. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν παράδοση τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ ξεδιαλύνει, σὲ ἀνέκδοτη ἐργασία του, ὁ Λέανδρος Βρανούσης, ὁ ὁποῖος μὲ προθυμία μοῦ ἀνακοίνωσε τὰ συμπεράσματά του. Ὁ «Παιὰν εἰς Παιδείαν» τοῦ Πίκκολου ἔχει περιληφθεῖ στὰ *Φιλομούσου Πάρεργα*, 1838, σ. 281-289.

23. Πβ. πρόχειρα, Ζ. Μαθᾶς, *Κατάλογος ἱστορικός*..., ²1884, σ. 157.

24. Βλ. *The Giaour. A fragment of a Turkish Tale*, Λονδῖνο 1813, τοὺς στίχους τῆς σ. 14: «Now crawl from crabl to the grave, / Slaves -nay, the bondsmen of a slave,/and callous save to crime; Stain'd with each evil the pollutes / Mankind, where least above the brutes, / whithout even savage virtue blest/ Whithout on free or valiant brest/ ... / Or raise the neck that courts the yoke»...

25. π. «Μέλισσα», τ. Α' 1819, σ. 101-103. Γιὰ τὸ θέμα καὶ τὴ σχετι-

τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ στὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι, μὲ κάποιο τρόπο, συνεργάστηκε καὶ ὁ Πίκκολος[26]. — Οἱ *Τ*... ποὺ ἀναφέρονται στὸ σατιρικὸ κείμενο εἶναι, βέβαια, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, οἱ Τοῦρκοι. — Τὸ *κρείττονι εὐδοκίᾳ* τοῦ Κοδρικᾶ βρίσκεται στὰ προλεγόμενα τῆς «Μελέτης» τοῦ 1818. «Κρείττονι εὐδοκίᾳ», γράφει ὁ Κοδρικᾶς, «ἀνεφάνη πρὸς εὔκλειαν τοῦ Γένους μας», ὁ Παναγιωτάκης [Νικούσιος], ποὺ ἀνέβηκε πρῶτος στὸ ἀξίωμα τῆς Μεγάλης Δραγομανίας, «καὶ τὸ μὲν Βασιλικὸν ἐκεῖνο ἀξίωμα [...] ἐλάμπρυνε, τὸ δὲ Αἰχμάλωτον Ἔθνος εἰς ἀξιώματα Βασιλικὰ ἀνεβίβασε»[27]. «Κρείττονι εὐδοκίᾳ», σαρκάζει ὁ Πίκκολος, δὲν ἔχουμε οὔτε νόμους οὔτε δικαστήρια. — *Ἡ πρὸ ὀλίγων ἑβδομάδων ἐκδοθεῖσα Δ' ραψωδία τῆς Βολισσίας ἐκδόσεως*, εἶναι τὸ τέταρτο τομίδιο τῆς ἔκδοσης τῆς Ἰλιάδας ἀπὸ τὸν Κοραῆ, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1820. Ἡ διατύπωση τοῦ Πίκκολου ὅτι ὁ «ἰγκισύτωρ», ὁ ἱεροεξεταστής, Ἱλαρίων, «θέλει εὕρῃ ἀφορμὴν νὰ ἐξασκήσῃ τὸν ζῆλον του» ἐναντίον τοῦ κειμένου, δὲν ἀποτελεῖ ἁπλὸ σχῆμα λόγου: ὁ τέταρτος διάλογος τοῦ Παπατρέχα, ποὺ προτάσσεται στὴν ἔκδοση τῆς Ἰλιάδας, περιέχει μιὰ ἐξαιρετικὰ αὐστηρὴ κριτικὴ τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν προνομίων τοῦ κλήρου, ἡ ὁποία, μὲ τὸ κλίμα ποὺ διαμορφώνεται στὴν Κωνσταντινούπολη ἐκείνη τὴν ἐποχή, θὰ μποροῦσε νὰ προκαλέσει ἀντιδράσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους. — *Βαρθόλδυς, Tancoigen, Gail, Maltebrun (καὶ ἄλλοι ὁμόφρονες)* εἶναι δυτικοὶ περιηγητὲς ἢ λόγιοι τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἔχει συνδυαστεῖ, ἂν ὄχι ταυτιστεῖ, ἀπὸ τὸν Κοραῆ, ἰδίως, καὶ τοὺς ὀπαδούς του, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μισελληνισμοῦ. «Κατήγοροι» ἢ «ἐχθροὶ τοῦ Γένους»[28], οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ ἀποδοκιμάζονται ἔντονα γιατὶ ἀποδίδουν (ἤ: θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδουν) στὸ σύνολο τῶν νεοελλήνων, ἰδιότητες (βαρβαρότητα, ἀμάθεια, δεισιδαιμονία, δουλοφροσύνη), τὶς ὁποῖες οἱ ὀπαδοὶ τῶν Φώτων ἀποδίδουν μόνο στοὺς ἀντιπάλους τους. Ἂς μὴν ξεχνοῦμε, πάντως, ὅτι ὁ Κοραῆς, ποὺ δίνει τὸν τόνο καὶ σ' αὐτὲς τὶς ἱστορίες, ἔχει πάντα τὴν τάση νὰ συγχέει τοὺς προσωπικούς του ἀντιπάλους, ἢ τοὺς ἀλλοδαποὺς φίλους τῶν ἑλλήνων ἀντιπάλων του, ἰδίως τοῦ Κοδρικᾶ, μὲ τοὺς «κατηγόρους τοῦ γένους», καὶ στὸ δρόμο αὐτὸ τὸν ἀκολουθοῦν οἱ πιὸ πιστοὶ ὀπαδοί του, ὅπως, στὴν περίπτωσή μας, ὁ Πίκκολος[29].

Συνεχίζω μὲ τὸ γράμμα τοῦ Σ.Π.:

Σαλαμίνιος, εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ψευδώνυμα τοῦ Κ. Νικολόπουλου. — *«Τοῖς ἁπανταχοῦ εὑρισκομένοις...»*: τίτλος ἑνὸς φυλλαδίου (Κωνσταντινούπολη, 1820)

κὴ βιβλιογραφία βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Φροντίσματα*, Ἀθ. 1962, σ. 64-66.

26. Στ. Καρατζᾶς, *Ὁ Ἀγαθόφρων Λακεδαιμόνιος καὶ τὸ παρισινὸ περιοδικὸ «Μέλισσα»*, π. «Πελοποννηση-ακά», τ. Γ', 1959, σ. 250-251.

27. Π. Κοδρικᾶς, *Μελέτη τῆς Κοινῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου*, Παρίσι 1818, σ. ις'.

28. Ε. Ν. Φραγκίσκος, *Δύο «κατήγοροι τοῦ Γένους»: C. de Paw (1788) καὶ J. B. Bartholdy (1805)*, στὸν τόμο «Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο», Ἀθ. 1968, σ. 49 ἑξ.

29. Χαρακτηριστική, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, εἶναι ἡ ἀναγραφή, στὸ κείμενο τοῦ Πίκκολου, τοῦ ὀνόματος τοῦ Gail δίπλα στὸ ὄνομα τοῦ Bartholdy: τὸ ἔργο τοῦ γάλλου φιλόλογου περιέχει, βέβαια, σφοδρότατες ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Κοραῆ, ἀλλὰ αὐτὲς ἀφοροῦν τὸ φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Ἕλληνα σοφοῦ καὶ τὴ βράβευσή του, στὰ 1810, ἀπὸ τὸ Institut de France.

μὲ τὸ ὁποῖο ἐξαγγέλθηκε ἡ ἀνακαίνιση τῆς Πατριαρχικῆς Τυπογραφίας· τὸ κείμενο ὑπογράφουν «οἱ τῆς τοῦ Γένους Τυπογραφίας Ἔφοροι», ἀλλὰ θεωρήθηκε, ἀμέσως, ὅτι ἀνήκει στὸν Ἰλαρίωνα τοῦ ὁποίου ἡ ὑπογραφή, συνοδευμένη ἀπὸ τὸ νέο τίτλο του («Ὁ τῆς Τυπογραφίας θεωρὸς Ἰλαρίων Κρής»), βρίσκεται κάτω ἀπὸ ἕνα μικρὸ κείμενο, σὰν ὑστερόγραφο, στὸ τέλος τοῦ φυλλαδίου. Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε ἡ «ἀπανταχοῦσα», ὅπως ἀποκλήθηκε τὸ φυλλάδιο αὐτό, ἀπὸ τὴ δεύτερη λέξη τοῦ τίτλου του, γίνεται λόγος στὶς ἑπόμενες σελίδες. — *Μπαλατᾶς*: συνοικία τῆς Κωνσταντινούπολης ὅπου βρισκόταν τὸ σιναϊτικὸ μετόχι στὸ ὁποῖο ἡγουμένευε ὁ Ἰλαρίων. — *Μεταφραστὴς τοῦ Εὐαγγελίου* εἶναι, ἐπίσης, ὁ Ἰλαρίων· ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς ὑπαινίσσεται ἐδῶ τὴν ἐργασία ποὺ εἶχε ἀναλάβει ὁ σιναΐτης, προκειμένου νὰ μεταφραστεῖ στὰ νέα ἑλληνικὰ ἡ Καινὴ Διαθήκη. — *τὴν παρδαλήν*· δὲν γνωρίζω τὴ λέξη, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ σημαίνει, εἰρωνικά: ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία, ἐπισκοπὴ ἢ μητρόπολη. Ἀνάλογη ἔκφραση βρίσκουμε σὲ περιοδικὸ τῆς ἐποχῆς, πάλι γιὰ τὸν Ἰλαρίωνα: «πασχίζει ν' ἁρπάσῃ καμμίαν παρδαλήν, διὰ νὰ χορτάσῃ πλέον τότε τὴν ἀχρ[ειότητα] τῆς ψυχῆς του»[30]. Στὴν Ἱστορία του ὁ Κούμας θὰ παρουσιάσει τὸν Ἰλαρίωνα «ὡς ἐπιθυμοῦντα νὰ ἀρχιερατεύσῃ»[31]. — *ἅγιος Σιναίου*, εἶναι ὁ ἐκκλησιαστικὸς προϊστάμενος τοῦ Ἰλαρίωνα ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Σινᾶ Κωνστάντιος[32]. Ἔχει τὴ φήμη ἀνθρώπου συνετοῦ, λόγιου καὶ μὲ μετριοπάθεια καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀνάμιξη στὰ ἀντιφιλόσοφα κινήματα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου[33].

Τὰ δύο κείμενα ποὺ παρουσιάστηκαν ἐδῶ ἔχουν ἕναν κοινό, διπλό, στόχο: τὸν σιναΐτη ἡγούμενο Ἰλαρίωνα καὶ τὴν πολιτικὴ ποὺ θεωρήθηκε ὅτι αὐτὸς ὑποκινεῖ καὶ ἐφαρμόζει γιὰ τὸν αὐστηρὸ ἔλεγχο τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης. Θὰ δοῦμε σὲ τὶ βαθμὸ αὐτὴ ἡ τόσο μεγάλη προσωποποίηση τῆς εὐθύνης μποροῦσε νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα. Βέβαιο εἶναι, πάντως, ὅτι τὰ μέτρα ποὺ ἐφαρμόστηκαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ οἱ συνακόλουθες φῆμες, ποὺ ἔδοσαν στὰ μέτρα αὐτὰ καὶ διαστάσεις ποὺ ἴσως δὲν ὑπῆρχαν στὴν πραγματικότητα, δημιούργησαν τὴν βεβαιότητα, σὲ ἕνα τμῆμα τῆς ἑλ-

30. π. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 274.

31. Κ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 514.

32. Εἶναι, ὡστόσο, ὁ Πατριάρχης ποὺ ἀργότερα, στὰ 1833, ἀπαγόρευσε νὰ γίνει τὸ μνημόσυνο τοῦ Κοραῆ στὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. ἐφ. «Ἀθηνᾶ», 23 Αὐγούστου 1833, σ. 567). Γιὰ τὶς φιλικὲς σχέσεις Ἰλαρίωνα-Κωνσταντίου, πβ. Β. Β. Σφυρόερας, *Ἰλαρίων σιναΐτης ὁ Κρής*, ὅ.π., σ. 228, 233. Γιὰ μακρὸ διάστημα (1816; — μέσα τοῦ 1817) ὁ Ἰλαρίων βρίσκεται στὸ Σινᾶ, ὅπου ἀντιπροσώπευε τὸν Κωνστάντιο ποὺ ζοῦσε, ἐκείνη τὴν περίοδο, στὴν Κωνσταντινούπολη· βλ. Marcellus, *Episodes littéraires en Orient*, τ. Α', Παρίσι 1851, σ. 322.

33. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω ποιὰ εἶναι ἡ «μελετωμένη» μετάφραση Γεωγραφικοῦ Λεξικοῦ στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Σ.Π. στὸ τέλος τοῦ γράμματός του.

ληνικῆς διανόησης, ὅτι, προκειμένου νὰ ἐξουδετερώσει τοὺς νεωτεριστὲς ἀντιπάλους του, τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης εἶταν, τώρα πιά, ἀποφασισμένο νὰ χρησιμοποιήσει καὶ τὰ πιὸ ἀκραῖα μέσα: κλείσιμο σχολείων, ἀφορισμούς, λογοκρισία, κάψιμο βιβλίων, καταδόσεις στοὺς Τούρκους, δολοφονίες. Τότε, ἀκριβῶς, διατυπώθηκε, ἀπὸ τοὺς προοδευτικοὺς λογίους, ἡ κατηγορία ὅτι, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ ἱερατεῖο σχεδίαζε νὰ 'ἀναστήσει' τὴν 'Ιερὴ 'Εξέταση, «τὸ ποτὲ 'Ισπανικὸν ἱερὸν κριτήριον»[34]. Ποτὲ ἄλλοτε, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, δὲν εἶχε διατυπωθεῖ μιὰ τόσο βαριὰ κατηγορία γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ στὰ θέματα τῆς παιδείας. Ἴσως γιατὶ καὶ ποτὲ ἄλλοτε, μὲ ἐξαίρεση τὴν κρίσιμη δεκαετία τοῦ 1790, δὲν εἶχε ἐπιχειρηθεῖ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Πατριαρχείου, μία τόσο ἐκτεταμένη, μὲ τόση ἐσωτερικὴ συνοχὴ καὶ συνέπεια στὴν ἐφαρμογή της, προσπάθεια, προκειμένου νὰ ἀνακοπεῖ, μὲ ὅλα τὰ μέσα, ἡ ἀνάπτυξη κάποιου ἀντίπαλου ἰδεολογικοῦ κινήματος[35].

Γιὰ τὰ πραγματικὰ περιστατικά, ποὺ ἔδοσαν στοὺς συγχρόνους τὴν ἀφορμὴ καὶ τὴ δυνατότητα νὰ μιλήσουν γιὰ πρόθεση νὰ «ἀναστηθεῖ», ὅπως ἔγραψε ὁ Κοραῆς, ἡ 'Ιερὴ 'Εξέταση στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1820, ἡ πληροφόρησή μας παρουσιάζει πολὺ μεγάλα κενὰ καί, ἐπιπλέον, εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματική, ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ θέματα ποὺ ἀγγίζει. Μποροῦμε, ὡστόσο, συνδυάζοντας τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ν. Πίκκολου καὶ τοῦ Σ.Π., μὲ διάσπαρτες πληροφορίες ποὺ παρέχουν ἄλλες πηγές, νὰ ἀνασυγκροτήσουμε, ὡς ἕνα βαθμό, τὴ συνολικὴ εἰκόνα. Θὰ ἔχουμε, ἔτσι, ἕνα περίγραμμα ποὺ χρειάζεται, βέβαια, καὶ πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ, ἀλλὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἐπιτρέψει, τουλάχιστον, νὰ σκιαγραφηθοῦν συνολικὲς καταστάσεις καὶ ἐπιμέρους ἐνέργειες ποὺ ἐξηγοῦν καὶ τὴ βιαιότητα τῶν συλλογικῶν ἀντιδράσεων καί, πρᾶγμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἰδικότερα, τὴν ὀξύτητα ποὺ ἐμφανίζει τὸ κείμενο τοῦ Ν. Πίκκολου.

Κεντρικὸ πρόσωπο καὶ ὑποκινητὴς ὅλων τῶν ἐνεργειῶν ποὺ στηλιτεύονται, ἐμφανίζεται, στὰ κείμενά μας καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα παρεμφερῆ δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς, ὁ σιναΐτης ἡγούμενος 'Ιλαρίων[36]. 'Η

34. Βλ. *ἐδῶ* σ. 622.

35. Πβ. Φίλ. Ἠλιού, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός: νεωτεριστικὲς προκλήσεις καὶ παραδοσιακὲς ἀντιστάσεις*, «Δελτίο τῆς 'Εταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας», τ. Β', 1978, σ. 110-112.

36. Συγκεντρωμένα βιογραφικὰ καὶ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν 'Ιλαρίωνα, βλ. Β. Σφυρόερας, *'Ιλαρίων σιναΐτης*, ὅ.π.

ὑπερβολὴ ποὺ ὑπάρχει σ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα εἶναι ἐμφανὴς καὶ ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς καρικατούρας. Ἡ δομὴ τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας δὲν ἄφηνε πολλὰ περιθώρια σ' ἕνα ἄτομο νὰ ἀσκήσει δική του, αὐτόνομη, πολιτικὴ σὲ τόσο σημαντικὰ θέματα, καὶ ὁ Ἱλαρίων δὲν φαίνεται νὰ ἄσκησε προσωπικὴ πολιτική: ἄνθρωπος μὲ σημαντικὴ παιδεία καὶ μεγάλη μαχητικότητα, ὅπως τὸ φανερώνουν ἄλλες του ἐκδηλώσεις, ἐκφράζει ἕνα κλίμα καὶ μιὰ ἀντίληψη ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης, στὰ χρόνια τῆς τρίτης πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου Ε', γιὰ τὴν βίαια ἀνάσχεση τῶν νεωτερικῶν κινημάτων. Βέβαια, οἱ ἁρμοδιότητες ποὺ τοῦ εἶχαν ἀνατεθεῖ στὰ θέματα τῆς τυπογραφίας καὶ τῆς λογοκρισίας[37], καθιστοῦσαν τὸν Ἱλαρίωνα κύριο ἀντίπαλο τῶν νεωτεριστῶν σὲ ὁρισμένα ἐπίπεδα, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἄνετο στόχο: εὐκόλυνε, πραγματικά, τὴν προπαγάνδα τοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ εἶταν μέσα στοὺς

37. Στὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια ὁ Ἱλαρίων πρωταγωνιστεῖ σὲ μιὰ ἄλλη ἱστορία ποὺ τάραξε κι αὐτὴ τὴν ὀρθοδοξία: ἡ συμμετοχή του στὴ μετάφραση τῶν Γραφῶν ποὺ ὑποκινοῦν οἱ «λουθηροκαλβίνοι» τῆς ἀγγλικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρείας καὶ ἐγκρίνει τὸ Πατριαρχεῖο, ἐπέσυρε ἐναντίον του τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ καὶ τὶς ὕβρεις τῆς πιὸ συντηρητικῆς μερίδας· τὸ ἔργο του αὐτὸ ἀποδοκιμάστηκε καὶ ἐπίσημα ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους πατριάρχες. Ὁ ἴδιος ἀπάντησε μὲ πολὺ θάρρος καὶ μὲ ἐπιχειρήματα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκουν στὸ ὁπλοστάσιο τοῦ Διαφωτισμοῦ (βλ. Ματθαίου, μητροπ. Κυζίκου, *Ἀντίρρησις πρὸς τὴν ἐν εἴδει Ἀπολογίας περὶ τῆς εἰς τὸ χυδαῖον ἰδίωμα μεταφράσεως τῶν Ἱερῶν Γραφῶν . . . Ἐπιστολὴν τοῦ μακαρίτου Τουρνόβου Κυρίου Ἱλαρίωνος*, Κωνσταντινούπολη 1841· Β. Σφυρόερας, ὅ.π., ἰδίως στὶς σ. 252-301. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ.*, Ἀθ. 1977, πολλ.) Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια αἰτήματα ποὺ διατυπώνει ὁ Κοραῆς, στὴν περίοδο τῆς ἰδεολογικῆς κρίσης τῶν ἐτῶν 1819-1821, σὲ ἔργα ποὺ βάλλουν καὶ ἐναντίον τοῦ Ἱλαρίωνα, εἶναι ἡ μετάφραση τῆς Βίβλου σὲ ἁπλῆ γλώσσα· θεωρεῖ ὅτι, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ κοινὸς λαὸς θὰ καταλάβει τὸ ἰσονομικὸ κήρυγμα τῶν Γραφῶν καὶ θὰ μπορέσει, ἔτσι, νὰ ἀπαλλαγεῖ πιὸ εὔκολα ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν ἱερωμένων. Τὴ μετάφραση τὴν ἔκανε τελικὰ ὁ Ἱλαρίων, στὰ χρόνια ἀκριβῶς ποὺ συνεργοῦσε στὴ λήψη τῶν πιὸ αὐστηρῶν μέτρων ἐναντίον τοῦ Κοραῆ καὶ τῶν ὀπαδῶν του. Ἡ στάση τοῦ σιναΐτη ἡγούμενου δὲν εἶναι ἀντιφατική: ἐντάσσεται σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ρεύματα ποὺ διαμορφώνουν τὴν πολιτικὴ τοῦ Πατριαρχείου, ἐκεῖνο ποὺ στὰ χρόνια μας ἐκφράζεται, κατὰ κύριο λόγο, ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ε': ἡ αὐστηρή, καὶ μερικὲς φορὲς βάναυση, ἀντιμετώπιση τῶν νεωτεριστῶν, συνδυάζεται μὲ τὴν προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐνισχύσει τοὺς δεσμούς της μὲ τὸ ὀρθόδοξο πλήρωμα μέσω καὶ τῆς χρησιμοποίησης μιᾶς γλώσσας προσιτῆς, ποὺ εὐκόλυνε τὴν ἐπικοινωνία. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα τίθενται τὰ πιὸ οὐσιαστικὰ προβλήματα: οἱ ἀντιθετικὲς ἀναγνώσεις ποὺ ἐπιδέχονται τὰ κείμενα τῶν Γραφῶν, ἐπιτρέ-

τρόπους της, αὐτὴ ἡ προσωποποίηση τῆς εὐθύνης, γιατὶ ἐπέτρεπε νὰ στηλιτευθεῖ μιὰ πολιτικὴ διὰ μέσου τῶν ἐνεργειῶν ἑνός ἀτόμου, χωρὶς νὰ βάλλεται, ἄμεσα καὶ ἐπώνυμα, ἡ κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας.

Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα εἶταν σχεδὸν φυσικὸ νὰ ἔρθουν στὴν ἐπιφάνεια ὅλες αὐτὲς οἱ ἱστορίες, τὶς ὁποῖες συναντοῦμε στὰ γράμματα τοῦ Πίκκολου καὶ τοῦ Σ.Π., ἀλλὰ καὶ δημοσιευμένες στὶς σελίδες τῆς «Μέλισσας», γιὰ καταχρήσεις, χρέη, κοκκονίτσες καὶ τὰ παρόμοια. Δὲν γνωρίζουμε, οὔτε ἄλλωστε ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἂν οἱ κατηγορίες αὐτὲς ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. Πρόκειται γιὰ συνηθισμένες καταστάσεις καὶ γιὰ κοινοὺς τόπους τῆς πολεμικῆς, ὅπως τὴν ἀσκοῦν καὶ οἱ δύο παρατάξεις[38]. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀντίπαλους τοῦ Ἱλαρίωνα ἀπέδοσαν τὸ ζῆλο του ἐναντίον τῶν νεωτεριστῶν στὴ μεγάλη φιλοδοξία του νὰ «ἱεραρχεύσει»· καὶ ἔτσι ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, τοῦτο σημαίνει ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὁ ζῆλος εἶταν ἀρεστός, ἐκείνη τὴν ἐποχή, στὴν κορυφὴ τῆς Ἐκκλησίας, σὲ καιροὺς ὅπου τὸ Πατριαρχεῖο σκληραίνει τὴ στάση του ἀπέναντι σὲ ὅλους τοὺς νεωτερισμοὺς ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀπειλοῦν τὶς παραδοσιακὲς ἰσορροπίες.

Ἡ σκλήρυνση τῆς στάσης τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὰ νεωτερικὰ κινήματα ἀποτυπώνεται μὲ χαρακτηριστικὸ τρόπο στὴν πατριαρχικὴ ἐγκύκλιο τοῦ Μαρτίου 1819 γιὰ τὰ θέματα τῆς παιδείας[39]. Τὸ κείμενο αὐτό, ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ποὺ ὑπόγραψε ὁ Γρηγόριος Ε' στὴν

πουν νὰ ἀναδειχτεῖ καὶ τὸ νόημα τῶν προσπαθειῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ σ'αὐτὸν τὸν τομέα: οἱ φορεῖς του θὰ ὑπογραμμίσουν, κυρίως, τὰ θέματα τῆς ἰσότητας καὶ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ παραδοσιακὲς δυνάμεις ἀντλοῦν, κατὰ κανόνα, ἀπὸ τὰ ἴδια κείμενα, τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ στηρίζουν τὴν ὑποταγὴ στὶς καταστημένες ἱεραρχίες· ἡ σύμπτωση στὸ θέμα τῆς μετάφρασης τῶν Γραφῶν δὲν ἐξαφανίζει τὶς πραγματικὲς ἀντιθέσεις.

38. Λίγα χρόνια νωρίτερα, τὰ ἴδια ἀκριβῶς εἶχαν γραφτεῖ γιὰ τὸν Κοραῆ: χρεωκοπίες, καταχρήσεις, «ἑταῖρες»· βλ. Β. Σκουβαρᾶς, *Ἀνέκδοτα ἀντικοραϊκὰ κείμενα*, «Ἔρανος εἰς Α. Κοραῆν», Ἀθ. 1965, σ. 280.

39. Ἔκδοση τῆς Ἐγκυκλίου, σὲ μεγάλο μονόφυλλο, ἔγινε τὸ 1819, στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο· πβ. Γκίνης-Μέξας, τ. Γ', ἀρ. 10131. Ἀναδημοσιεύτηκε στὰ περιοδικὰ «Καλλιόπη», τ. Α', 1819, σ. 217-221 καὶ «Μέλισσα», τ. Β', 1820, σ. 218-229 (οἱ ἐκδότες τῆς Μέλισσας πρόταξαν ἕνα μικρὸ εἰρωνικὸ σημείωμα : «θαυμάσιος φιλόλογος φαίνεται ὁ ἄρχων Γραμματικὸς τοῦ Πατριαρχείου. Φρονιμώτατοι φαίνονται καὶ οἱ ἅγιοι δεσπόται, ὅσοι τὸ ὑπέγραψαν»). Τελευταία, σχολιασμένη, ἔκδοση τῆς Ἐγκυκλίου, ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχή του*, Ἀθ. 1953, σ. 299-304.

τρίτη πατριαρχία του[40], παρέχει τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο καὶ ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης γιὰ τὶς ἐνέργειες ποὺ ὀργανώθηκαν ἐναντίον τῶν νεωτεριστῶν στὰ χρόνια 1819-1821. Στόχος τῆς ἐγκυκλίου: ἡ διδασκαλία τῶν ἐπιστημῶν, τὰ μαθηματικά, οἱ νέες γλωσσικὲς θεωρίες καὶ ἡ συνήθεια νὰ βαφτίζονται τὰ παιδιὰ μὲ ἀρχαιοελληνικὰ ὀνόματα. Ἂν καὶ δὲν κατονομάζονται ἄμεσα, ὁ Κοραῆς, ἡ διδασκαλία του καὶ οἱ ὀπαδοί του, τὸ «κοραϊκὸν κόμμα», ὅπως θὰ τούς ἀποκαλέσει, λίγο ἀργότερα, ὁ Ἱλαρίων[41], ἀποτελοῦν τὸ διάφανο ἀντικείμενο ἐναντίον τοῦ ὁποίου στρέφεται ἡ πατριαρχικὴ ἀποδοκιμασία[42].

Ἐξειδικευμένη στὰ θέματα τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διακίνησης τοῦ βιβλίου, ἡ νέα αὐτὴ πολιτικὴ ἐκφράστηκε μὲ ἕνα σχέδιο μεγαλεπήβολο, ἀλλὰ ποὺ ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ, καὶ μὲ συγκεκριμένα μέτρα τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἐφαρμόστηκαν. Τὸ σχέδιο διατυπώθηκε στὴν «ἁπανταχοῦσα» ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1820 γιὰ νὰ ἐξαγγείλει τὴν ἀνακαίνιση τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου· τὰ συγκεκριμένα μέτρα μορφοποιήθηκαν μὲ τὴν ἐπιβολὴ λογοκρισίας στὰ βιβλία ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ «ἁπανταχοῦσα», ποὺ κυκλοφόρησε μὲ μορφὴ φυλλαδίου[43], εἶναι ἕνα φαινομενικὰ ἀντιφατικὸ κείμενο. Δείχνει νὰ ἐνσωματώνει, στὸ ἐπίπεδο τῆς ὀνοματολογίας τουλάχιστον, στοιχεῖα τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς προπαγάνδας τοῦ Διαφωτισμοῦ καί, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἐναρμονίζεται, σὲ ὅλα τὰ σημεῖα, μὲ τὰ πλαίσια ποὺ καθόριζε ἡ Ἐγκύκλιος τοῦ 1819. Δὲν πρόκειται μόνο, ὅπως θὰ μποροῦσε νὰ

40. Λίγο ἀργότερα, θὰ ἐκδοθεῖ ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος ποὺ ἀπαγόρευε τὴν ἐπικοινωνία τῶν ὀρθοδόξων μὲ τοὺς δυτικοὺς στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν εἴσοδο τῶν πρώτων «εἰς τὰς φραγκικὰς λοταρίας καὶ καφεταρίας»· βλ. Τ. Γριτσόπουλος, *Μητροπολίτης Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτζᾶς Δανιὴλ Παναγιωτόπουλος*, π. «Θεολογία», τ. Λ' 1959, σ. 265-267.

41. Σὲ γράμμα του τοῦ 1823· βλ. Ν. Βάμβας, *Ἀντεπίκρισις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ... Κωνσταντίνου ἐξ Οἰκονόμων ἐπίκρισιν*, Ἀθ. 1839, σ. 38.

42. Πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθ. ²1980, σ. 367· ἀνάλυση τῆς ἐγκυκλίου, *αὐτ.*, σ. 366-368.

43. *Τοῖς ἁπανταχοῦ εὑρισκομένοις ὁμογενέσιν ὅσοι τῆς τοῦ Γένους δόξης καὶ ὠφελείας. Ζηλωταὶ τυγχάνουσιν. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐν τῷ τοῦ Γένους Ἑλληνικῷ Τυπογραφείῳ. Ἐν Ἔτει. ᾳωκ'.* (16ο, σ. 27). Τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύτηκε τὸν ἴδιο καὶ τὸν ἑπόμενο χρόνο στὰ ἑλληνικὰ περιοδικὰ «Καλλιόπη», τ. Β', τχ. 16 (Βιέννη, 15 Αὐγούστου 1820), σ. 145-151· «Φιλολογικὸς Τηλέγραφος», ἀρ. 15 (Βιέννη, 15 Αὐγούστου 1820), στ. 125-136· καὶ «Μέλισσα», τ. Γ', Παρίσι 1821, σ. 250-262.

θεωρήσει κανείς, γιὰ ἁπλὴ χρησιμοποίηση κοινῶν τόπων καὶ ἰδεολογικῶν μοτίβων ποὺ εἶχαν ἀρχίσει πιὰ νὰ γίνονται ἐνιαῖα ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς προοδευτικῆς καὶ τῆς συντηρητικῆς λογιοσύνης. Πρόκειται καὶ γιὰ μιὰ νέα ἀντίληψη, ποὺ διαμορφώνεται σὲ ὁρισμένους ἡγετικοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους, ἀναφορικὰ μὲ τὰ θέματα τῆς παιδείας: προσαρμογὴ στὶς νέες πραγματικότητες καὶ αὐστηρὸς ἔλεγχός τους.

Τὰ στοιχεῖα, ἀκριβῶς, τοῦ ἐλέγχου τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὅπως διατυπώνονται στὴν «ἁπανταχοῦσα», εἶναι ἐκεῖνα ποὺ προκάλεσαν τὴν προσοχὴ καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν φιλελεύθερων διανοουμένων. Οἱ αὐταρχικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὶς ἀρχὲς ποὺ πρέπει νὰ διέπουν τὴν καλὴ λειτουργία τῆς τυπογραφίας (: «ἡ κλεὶς τῆς Τυπογραφίας εὑρίσκεται ἐν χερσὶ βασιλέως, καὶ τὴν ἀνοίγει διὰ νὰ εἶναι κοιτὼν τῶν Μουσῶν, καὶ τὴν κλείει, ὅταν γένηται πίθος Πανδώρας»[44]), συνδυάζονται μὲ πολὺ σαφεῖς προδιαγραφὲς γιὰ τὰ κείμενα ποὺ θὰ μποροῦν νὰ ἐκδίδονται στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο: «νὰ καρπούμεθα τὰ ἐκ τῆς τυπογραφίας καλά, νὰ ἀποφεύγωμεν πᾶν ὅτι δύναται νὰ συσκιάσῃ τὴν λαμπρότητα τῆς ἀκραιφνοῦς ἡμῶν ὑποταγῆς [στὸ σουλτάνο] διὰ τῆς ἐκδόσεως βιβλίων ἀντιφρονούντων»[45]. Κάποιες ἄλλες διατυπώσεις ἔδειχναν ποιούς, ἀνάμεσα στοὺς ἕλληνες διανοούμενους, θεωροῦσε, ὁ συντάκτης τῆς «ἁπανταχούσας», ἀντιπάλους τῆς κατευθυνόμενης ἀπὸ τὴν ἐκκλησία προσπάθειας: «κατασιγάσθωσαν, ὅσοι δι' ἀπειροκαλίαν καὶ γνώμης μοχθηρίαν τολμῶσι νὰ καθάπτωνται τῶν Ἐκκλησιαστικῶς καὶ πολιτικῶς τοῦ Γένους προϊσταμένων»· αὐτοὶ κατονομάζονται καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὴν τελευταία φράση τοῦ κειμένου: εἶναι «τινὲς τῶν ἐν Εὐρώπῃ καθ' ἡμετέραν ἀτυχίαν ὁμογενῶν»[46].

Παράλληλα μὲ ὅλα αὐτά, ὑπάρχει, στὴν «ἁπανταχοῦσα», ἡ ὑποτύπωση ἑνὸς εὐρύτερου σχεδίου: νὰ συγκεντρωθεῖ, στὸ ἀνακαινισμένο πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο, ἡ παραγωγὴ τοῦ συνόλου τῶν βιβλίων ποὺ

44. *Τοῖς ἁπανταχοῦ εὑρισκομένοις*, ὅ.π., σ. 12.

45. *αὐτ.*, σ. 14. Μιὰ παράγραφος τῆς ἁπανταχούσας ἔδειχνε, εὔγλωττα, στοὺς συγχρόνους, ποιὰ εἴταν τὰ ὅρια μέσα στὰ ὁποῖα μποροῦσε (ἤ: ἤθελε, ὅπως ἔγραψαν τότε οἱ ἀντίπαλοι) νὰ κινηθεῖ ἡ «Τυπογραφία τοῦ Γένους»: «Ζήτω ὁ Γαληνότατος καὶ Κραταιότατος ἡμῶν ΑΝΑΞ, ἡ Κορωνὶς τῶν προκατόχων αὐτοῦ Μεγάλων Βασιλέων· ὁ ἀκριβὴς φύλαξ τῆς Δικαιοσύνης καὶ Ἐπιεικείας· ὁ εὐσπλαγχνικώτατος καὶ ἡρωικότατος ΣΟΥΛΤΑΝ ΜΑΧΜΟΥΤ Β'. Εἴη τὸ κράτος αὐτοῦ διαιωνίζον, καὶ θριαμβεῦον κατὰ πάντων τῶν ἐναντίων» (*αὐτ.* σ. 13).

46. «κατασιγάσθωσαν», *αὐτ.*, σ. 24· «τινὲς τῶν ἐν Εὐρώπῃ», *αὐτ.*, σ. 27.

ἐκδίδονται ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες συγγραφεῖς καὶ μεταφραστές. Τὰ σχετικὰ ἐπιχειρήματα εἶναι διατυπωμένα μὲ τρόπο ποὺ φανερώνει πατριωτισμὸ καὶ φροντίδα γιὰ τὴ δόξα τοῦ Γένους: θὰ εἶναι τιμὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἂν τὰ βιβλία τῶν Ἑλλήνων φέρουν στὴν προμετωπίδα τους, μαζὶ μὲ τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων τους, καὶ ὄνομα ἑλληνικοῦ τυπογραφείου: «ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν τῷ Ἑλληνικῷ τοῦ Γένους Τυπογραφείῳ»[47].

Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ εἶχαν πολλοὺς λόγους νὰ δυσπιστοῦν ἀπέναντι σὲ πρωτοβουλίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἀπάντησαν ἀμέσως ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν εἶναι ὅλη ἡ Ἑλλάδα, ὅτι τυπογραφεῖα ὑπάρχουν πιὰ καὶ στὴ Χίο καὶ στὶς Κυδωνίες[48] καὶ ὅτι, πίσω ἀπὸ τὴν πρόσκληση τῆς «ἀπανταχούσας», κρύβεται ἡ πρόθεση νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ τυπογραφικὲς δραστηριότητες στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ λογοκρίνονται εὐκολότερα.

Οἱ ἀντιδράσεις στὸ κείμενο καὶ στὰ σχέδια τῆς «ἀπανταχούσας» προῆλθαν, κυρίως, ἀπὸ τοὺς κοραϊκοὺς κύκλους καὶ ὑπῆρξαν ἐξαιρετικὰ ἔντονες. Ἡ ἔκδοσή της ἀγγέλθηκε καὶ σχολιάστηκε εἰρωνικὰ ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1820[49]. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχή, ἢ λίγο ἀργότερα, πρέπει νὰ ἔφτασαν στὸ Παρίσι οἱ ἀνησυχητικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν τροπὴ ποὺ ἔπαιρναν τὰ πράγματα στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀρχὲς Ὀκτωβρίου ὁ Κοραῆς θὰ ἐκφράσει τὸν φόβο ὅτι «ὁ Ταρτουφισμός», ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ τὸ βίαιο κλείσιμο τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου τῆς Σμύρνης, «δὲν περιορίζεται εἰς μόνην τὴν Σμύρνην καὶ τὸν Ἐπίσκοπόν της ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ μέχρι τῶν ἀνωτέρων· φοβοῦμαι μὴν ἀπεφάσισαν ν' ἀφήσωσιν ὁλότελα τὴν Εὐαγγελικὴν ὁδόν, τῆς ὁποίας τὸ στενὸν τοὺς θλίβει, καὶ ἀντὶ ἱερέων τοῦ Χριστοῦ, νὰ κατασταθῶσι ἀληθῶς ἱερεῖς τῆς αἰσχύνης. Ἡ ἐλεεινὴ καὶ ἐν ταυτῷ γελοία πρόσκλησις τοῦ Ἱππαρίωνος, μοῦ ἐμπνέει μάλιστα τοὺς τοιούτους φόβους»[50]. «Πρόσκλησις», εἶναι, βέβαια, ἡ «ἀπανταχοῦσα» καὶ Ἱππαρίων, ὁ Ἱλαρίων ὁ σιναΐτης[51]. Τὸν ἴδιο μῆνα ὁ Κ. Κοκ-

47. *αὐτ.*, σ. 22-24.

48. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», σ. 488· «Μέλισσα», τ. Γ' 1821, σ. 265. Βλ. καὶ Σπ. Κ. Παπαγεώργιος, *Τοῦ μητροπολίτου Ἄρτης Ἰγνατίου ἀλληλογραφία*, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ», τ. ΙΓ', 1917, σ. 225 καὶ *ἐδῶ*, σ. 599, στὸ γράμμα τοῦ Σ.Π.

49. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», 1820, σ. 487-488.

50. Α. Κοραῆς, *Ἐπιστολαί*, ὅ.π., τ. Γ2, 1886, σ. 726.

51. Ὁ *Ἱππαρίων* (καὶ συντομογραφικά: *Ἱππ.* καὶ *Ἱππαρ.*) ποὺ ἀπαντᾶ συχνὰ στὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Κ. Κοκκινάκη (*Ἐπιστολαί*, ὅ.π.,

κινάκης βρίσκει ἀφορμὴ νὰ ἐλέγξει, αὐστηρά, τοὺς συντάκτες τῆς ἀπανταχούσας, «ἀνδράρια ἐξησκημένα εἰς τὸ νὰ διαστρέφωσιν ἡλιθίως ὅλους τοὺς λόγους καὶ τὰς πράξεις μας εἰς ἀθεΐας, καὶ δὲν ἐξεύρω πόσας ἄλλας κακίας»[52].

Λίγους μῆνες ἀργότερα, τὸ περιοδικὸ «Μέλισσα» ἀναδημοσιεύει, ἀκέραια, τὴν «ἀπανταχοῦσα» γιὰ νὰ τὴν στηλιτεύσει μὲ δριμύτητα[53]. Ἕνα εἰρωνικὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο τοῦ Κ. Νικολόπουλου φανερώνει καλὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε, σ' ἕνα τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς λογιοσύνης, τὸ κωνσταντινουπολίτικο φυλλάδιο[54]. Ἡ κριτικὴ ποὺ ἀκολου-

τ. Γ2, σ. 720, 726, 728, 729, 733, 734) εἶναι πάντα ὁ Ἰλαρίων ὁ σιναΐτης (καὶ ὄχι ὁ Σουλτάνος τῶν Τούρκων, ὅπως σημειώνεται στὸ εὑρετήριο τῶν *Ἁπάντων* τοῦ Κοραῆ, ἔκδ. Γ. Βαλέτα, τ. Β2, Ἀθ. 1965, σ. 813β).

52. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», τχ. 20 (15 Ὀκτωβρίου 1820), σ. 626-630. Ὁ Κοραῆς ἔσπευσε ἀμέσως νὰ ἐκφράσει τὴν ἱκανοποίησή του στὸν συγγραφέα τοῦ ἄρθρου: «ὁ τελευταῖος Ἑρμῆς σου μὲ εὔφρανε διὰ τὴν κατὰ τοῦ τυφλοῦ θεωροῦ καταφοράν» (*Ἐπιστολαί*, ὅ.π., τ. Γ2, σ. 732). Ἀπὸ τὴν πλευρά του ὁ Κοδρικᾶς σχολιάζει εἰρωνικά, σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Δ. Ποστολάκα, τὸ δημοσίευμα τοῦ Κοκκινάκη, τὸ ὁποῖο ἀποδίδει στὴν ὀργὴ τῶν κοραϊστῶν γιατὶ τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ δὲν μνημονεύθηκε στὴν ἁρμόζουσα θέση ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς «ἀπανταχούσας»· βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Παν. Κοδρικᾶ πρὸς τὸν Δημ. Ποστολάκαν*, «ΕΕΦΣΠΑ», τ. ΚΑ', 1970/1, σ. 83, 86-87. Οἱ κοραϊστές, πάλι, θεωροῦν ὅτι ὁ Κοδρικᾶς εἶχε χολωθεῖ ἐναντίον τοῦ Ἰλαρίωνα, ἐπειδὴ τὸ ὄνομά του εἶχε παραληφθεῖ ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν σημαντικῶν λογίων ποὺ περιέχεται στὴν «ἀπανταχούσα»· βλ. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», 1821, σ. 218. Πάντα αὐτὴ ἡ μανία νὰ ἀποδίδονται σὲ μικροφιλοτιμίες, ἀντιπαραθέσεις τῶν ὁποίων τὸ ἀντικείμενο εἶταν πολὺ πιὸ σημαντικό.

53. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 250-262. Οἱ συντάκτες τοῦ περιοδικοῦ πρόσθεσαν στὸ κείμενο ἄφθονες δόσεις θαυμαστικῶν γιὰ νὰ ἐπισύρουν τὴν προσοχὴ στὰ σημεῖα ποὺ θεωροῦν διαβλητά.

54. αὐτ., σ. 249-250. Ὁ Νικολόπουλος ὑπογράφει μὲ τὰ ἀρχικὰ ψευδωνύμου του: *Ἀ*[γαθόφρων] *Δ*[ακεδαιμόνιος]. Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε βέβαιο ὅτι ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Σ.Π. Δεῖγμα γραφῆς τοῦ Νικολόπουλου: «Βλέπομεν δὲ τρανῶς ὅτι ὁ κύριος Ἰλαρίων ἐστὶν *ἀληθὴς ῥήτωρ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*· καὶ χαίρομεν, ὅτι οἱ μεγάλοι καὶ λαμπροὶ Δεσπόται τοῦ γένους ἐξελέξαντο, καὶ κατέστησαν συνήγορον, ἄνδρα ὄντως Ἑλληνικώτατον, ἱερέα σωφρονέστατον, ὁλολύζοντα, ὑπέρλαμπρον, καὶ βοῶντα μετ' ἐνθουσιασμοῦ· "Ζήτω ὁ ...! κτλ. κτλ." Ὁ ἑλληνικῶν φρονημάτων ἀνάπλεος Ἰλαρίων μιμεῖται θαυμασίως τὸν ἀθάνατον Δημοσθένην, ὅστις ἠγάπα τὸν Φίλιππον καὶ πάντας τοὺς Μακεδόνας, καὶ ἐβόησε πολλάκις ἐνώπιον ἁπάντων τῶν Ἀθηναίων· "*Ζήτω ὁ Φίλιππος ὁ κραταιότατος, ὁ ἀκριβὴς φύλαξ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐπιεικίας! Ζῷωσαν οἱ δεσπόται καὶ κύριοι*

θεῖ, μὲ ὑπογραφή: «Ζ.Ψ.Ξ. ἐραστὴς τῶν Μουσῶν»[55], ἐλέγχει, σχεδὸν φράση μὲ φράση, καὶ χωρὶς ὑπερβολικὴ καλοπιστία, τὴν «τρομακτικὴν ἀπεραντολογίαν», «τὸ ἄκριτον καὶ ἀπειρόκαλον», τὴν «ἠλιθίαν καὶ δουλικωτάτην ὑποταγὴν» ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν συγγραφέα τοῦ φυλλαδίου. Ἀλλὰ τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης θὰ ἀναδειχθεῖ, φωτίζοντας τὶς δύο διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀντιλήψεις ποὺ ἀντιπαρατίθενται, ὅταν ὁ Ζ.Ψ.Ξ. θὰ ἀναιρέσει τὴν διατύπωση τῆς ἀπανταχούσας ὅτι «ἡ κλεὶς τῆς τυπογραφίας κεῖται ἐν χερσὶ βασιλέως»: «Ἐγὼ ἔμαθα», γράφει ὁ Ζ.Ψ.Ξ., «ὅτι εἰς τριῶν εἰδῶν τόπους ὑφίσταται ἡ τυπογραφία. Α΄. Ὅπου ἡ κλεὶς της κεῖται, ὄχι ἐν χερσὶ βασιλέως, ἀλλ' ἐν χερσὶ νόμων, καὶ ἐν χερσὶ κάθε πολίτου, διὰ νὰ γράφῃ καὶ νὰ φρονῇ ὅ,τι θέλει κατὰ τὸ δικαίωμα τῆς φυσικῆς ἐλευθερίας, παιδευόμενος ἀπὸ τοὺς ὑπερασπιστὰς τῆς πολιτείας νόμους μόνον ἂν βλασφημήσῃ, ἢ συκοφαντήσῃ, καὶ ὄχι ἂν γράψῃ πᾶσαν ἀλήθειαν, καὶ πειράξῃ τὴν ἀμέλειαν ἢ ἀδικίαν τοῦ δεῖνος ἢ δεῖνος προὔχοντος, ἐπισκοπῶν τὰ δημόσια πράγματα. Β΄. Ὅπου ἡ κλεὶς κεῖται τῷ ὄντι ἐν χερσὶ βασιλέως, καὶ διοικεῖται κατὰ τὰ ἀτομικὰ τοῦ βασιλέως φῶτα καὶ τὴν προαίρεσιν. Γ΄. Ὅπου ὁ βασιλεὺς οὔτε ἐφρόντισε ποτέ, οὔτε φροντίζει περὶ τυπογραφίας, καὶ μάλιστα ἀλλογλώσσου, οὔτε ἠξεύρει ἂν ἔχῃ κλεῖδα ἢ ὄχι, ἀλλὰ χωρὶς νὰ τὴν ζητήσῃ, τοῦ τὴν χαλκεύουν καὶ τὴν προσφέρουν ἀβούλως ὑποβασιλίσκοι ὑποβασιλέων πενθιμοσχήμονες· ἐν ᾧ εἰμποροῦσαν νὰ φωτίσουν τὸν λαὸν μὲ ἥσυχον ἄνεσιν, αὐξάνουσι τὴν βαρύτητα τοῦ ζυγοῦ του, καὶ μὲ πρόφασιν πατρικῆς ὁδηγίας, διαιωνίζουν τὴν τυφλότητα τοῦ ἔθνους των. Ἡ ἀλήθεια ἐφυγαδεύθη ἀπὸ ἐκεῖ. Ἐκεῖ ἡ ὑπόκρισις θριαμβεύει, ἀναθεματίζεται τὸ ἐλεύθερον φρόνημα, καίονται

τῶν Ἑλλήνων, οἱ λαμπρότατοι καὶ χαριτόβρυτοι τῆς Ἑλλάδος ἀστέρες! κτλ.'' Ἡ μίμησις τοῦ σοφοῦ Ἰλαρίωνος οὐκ ἔστι δουλοπρεπής, ἀλλὰ τῷ ὄντι Ἑλληνικὴ καὶ συνηγόρῳ τοιούτῳ πρέπουσα. Ὅθεν καὶ ἡμεῖς, εὐγνωμονοῦντες ὡς γνήσια τέκνα τῆς Ἑλλάδος, βοῶμεν εἰλικρινῶς· «Ζήτω αἰωνίως ὁ φιλογενέστατος Ἰλαρίων, τὸ καύχημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως!»...

55. «Μέλισσα», τ. Γ΄, 1821, σ. 263-274. Ὁ Ζ.Ψ.Ξ. γράφει ὅτι γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη (σ. 271) καὶ ὅτι μένει στὸ Παρίσι (σ. 263), ἀλλὰ ἴσως καὶ αὐτά, ὅπως καὶ τὰ ἀρχικὰ μὲ τὰ ὁποῖα ὑπογράφεται, νὰ ἔχουν ἐνταχθεῖ στὸ κείμενο γιὰ νὰ δυσκολέψουν τὴν ταύτισή του. Ὁ Στ. Καρατζᾶς, *Κοραῆς καὶ Νικολόπουλος*, Ἀθ. 1949, σ. 36 (πβ. τοῦ ἴδιου, *Ὁ Ἀγαθόφρων Λακεδαιμόνιος καὶ τὸ παρισινὸ περιοδικὸ «Μέλισσα»*, π. «Πελοπονησιακά», τ. Γ΄, 1959, σ. 242) θεωρεῖ πὼς ὁ Ζ.Ψ.Ξ. εἶναι ὁ Κοραῆς· δὲν μοῦ φαίνεται πιθανό. Ἐπίσης δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ ταύτιση ποὺ προτείνεται στὰ ἴδια δημοσιεύματα (ἀντίστοιχα, σ. 36_1 καὶ 260-261): Χριστόφορος Χριστιανουπολίτης = Ἰλαρίων σιναΐτης· πρόκειται γιὰ τὸν Π. Κοδρικά.

τὰ φύλλα, καὶ μένουν τὰ πράγματα. Ποία εἶναι ἡ ὀρθοτέρα ἀπὸ τὰς τρεῖς κατηγορίας καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις εἰς ποίαν ὑπάγεται ἂς τὸ μαντεύσῃ ὁ ἀναγνώστης»[56].

Ἀρχὲς τοῦ 1821, σὲ ἕνα διάλογό του, ὁ Κοραῆς θὰ ἀνανεώσει τὴν ἀποδοκιμασία του γιὰ τὸ φυλλάδιο καὶ τὸν συγγραφέα του[57]. Ἡ «ἀπανταχοῦσα» εἶχε συντελέσει πολὺ γιὰ νὰ ἑδραιωθεῖ, στὴ συνείδηση τῶν νεωτεριστῶν, ἡ κακὴ φήμη τοῦ Ἰλαρίωνα ὡς ἐχθροῦ τῶν φώτων. Πέρα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἀντιπαλότητες, ποὺ ὁπωσδήποτε ὑπῆρχαν, ἀλλὰ οἱ ὁποῖες, μόνες τους, δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ διάσταση ποὺ δόθηκε στὶς σχετικὲς ἐκδηλώσεις, τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα ποὺ ἐξέφραζε τὸ φυλλάδιο τοῦ Ἰλαρίωνα, καὶ ἡ διαφαινόμενη, κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιδέξιες διατυπώσεις, ἀπειλή, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀνησύχησε τοὺς προοδευτικοὺς διανοούμενους. Οἱ πληροφορίες ὅτι, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐπιβλήθηκε λογοκρισία στὰ βιβλία, ἐπιβεβαίωναν τὸ βάσιμο τῶν φόβων τους.

Καὶ γιὰ τὰ θέματα τῆς λογοκρισίας τοῦ 1820 ὅσα γνωρίζαμε εἴταν κάπως ἀχνά[58]. Οἱ πληροφορίες ποὺ μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὰ ἐπιστολικὰ κείμενα τοῦ Πίκκολου καὶ τοῦ Σ.Π. ἐπιτρέπουν νὰ ἀναπαραστήσουμε, ὡς ἕνα βαθμό, τὴ σειρὰ τῶν σχετικῶν περιστατικῶν.

Ἡ ἀρχὴ φαίνεται ὅτι ἔγινε μὲ τὴν ἔκδοση, τὴν ἄνοιξη ἢ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1820[59], «πατριαρχικῆς προσταγῆς», πρὸς τοὺς βιβλιοπῶλες τῆς Κωνσταντινούπολης[60], «νὰ μὴν πωλοῦν κανὲν βιβλίον», ἂν δὲν ἔχει

56. «Μέλισσα», τ. Γ', σ. 268-269. Ἐπισημαίνω τὶς διατυπώσεις τῆς τρίτης ἐκδοχῆς, ὅπου ὁ Ζ.Ψ.Ξ. ὑπαινίσσεται ὅτι οἱ Τοῦρκοι, ἀδιάφοροι γιὰ τὰ θέματα τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας, ὑποκινοῦνται νὰ παρέμβουν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ «διαιωνίζουν τὴν τυφλότητα τοῦ ἔθνους των».

57. *Ἀθανασίου καὶ Νικολάου Διάλογος*, «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», 1821, σ. 20.

58. Πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθ. ²1980, πολλ., ἰδιαίτερα στὴ σ. 450· R. Clogg, *Some Protestant Tracts Printed at the Press of the Ecumenical Patriarchate in Constantinople*, «Eastern Churches Revew», τ. Β', 1968, σ. 153 ἑξ.

59. Γιὰ τὴ χρονολόγηση στηρίζομαι στὴν πληροφορία τοῦ Σ.Π. (*ἐδῶ*, σ. 600), ὅτι ἡ πατριαρχικὴ πράξη εἶναι μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν ἀνάθεση, στὸν Ἰλαρίωνα, τῆς ἐπιστασίας τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, δηλαδὴ μετὰ τὸν Μάρτιο ἢ Ἀπρίλιο τοῦ 1820 ὁπότε ἄρχισε ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς τυπογραφίας· πβ. Γ. Γ. Παππαδόπουλος-Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον... Γρηγόριον Ε'*, τ. Α', Ἀθ. 1865, σ. 174-179· Σπ. Παπαγεώργιος, *Τοῦ μητροπολίτου Ἄρτης Ἰγνατίου Α' ἀλληλογραφία*, ὅ.π., σ. 225.

60. Καὶ ὁ Ν. Πίκκολος καὶ ὁ Σ. Π. μιλοῦν στὰ γράμματά τους μόνο γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά τους συνάγεται ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μέτρα ποὺ ἔχουν ἰσχύ

πρῶτα ὑποβληθεῖ σὲ ἐκκλησιαστικὸ ἔλεγχο[61]. Φαίνεται ὅτι στὴν ἴδια πατριαρχικὴ ἔκδοση ὁρίζονταν πὼς τὴν εὐθύνη γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ὀρθοδοξίας τῶν βιβλίων θὰ τὴν εἶχε ὁ Ἰλαρίων. Στὴν «προσταγὴ» αὐτὴν πρέπει νὰ ἀναφέρεται καὶ ὁ Κ. Κούμας ὅταν γράφει ὅτι «τὰ βιβλία ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ καθυπεβλήθησαν εἰς αὐστηρὸν λογοκριτὴν μὲ δικτατωρικὴν ἰσχύν, εἰς τὸν πρώην Σιναΐτην Ἰλαρίωνα, εἰδήμονα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐπιθυμοῦντα νὰ ἀρχιερατεύσῃ»[62]. Ὁ Πίκκολος, προσωποποιώντας στὸ ἔπακρο τὰ πράγματα, συμπληρώνει, στὸ γράμμα του ὅτι ὁ Ἰλαρίων, «ὁ ἅγιος Μουλαρίων», εἶταν ἐκεῖνος ποὺ προκάλεσε τὴν πατριαρχικὴ ἀπόφαση[63].

Τὸ κείμενο τῆς «προσταγῆς» λανθάνει. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε, εὔλογα, ὅτι τὸ περιεχόμενό της θὰ εἶταν παρεμφερὲς πρὸς τὸ περιεχόμενο ἀνάλογης πατριαρχικῆς ἐγκυκλίου τοῦ 1798 —πατριάρχης εἶταν καὶ τότε ὁ Γρηγόριος Ε′— γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν βιβλίων ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή[64].

Ἡ πατριαρχικὴ ἀπόφαση πρέπει νὰ ἐφαρμόστηκε· στὸ γράμμα του πρὸς τὸν Κ. Νικολόπουλο, ὁ Σ.Π. ἀναφέρει ρητά: ὁ Ἰλαρίων «περιέρχεται τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ νὰ ἰδῇ μήπως ἦλθε κανένα βιβλίον· ὅσα δὲν συμφωνοῦσι μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγυρτείας, τὰ δημεύει ἐκ μέρους τοῦ Πατριάρχου, τὰ κακοεξηγεῖ διὰ νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ»[65]. Ἔχουμε, δηλαδή, παρακολούθηση τῶν βιβλιοπωλείων, δήμευση τῶν βιβλίων ποὺ θεωροῦνται ὕποπτα, γνωμοδότηση γιὰ τὰ κακόδοξα ἔντυπα καὶ καταδίκη τους. Ὑπάρχει, ἔτσι, μιὰ διαδικασία καὶ μιὰ νομότυπη κάλυψη τοῦ λογοκριτῆ Ἰλαρίωνα, ὁ ὁποῖος

σὲ ὅλο τὸ κλίμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (βλ. ἐδῶ, σ. 597 καὶ 600). Ἂς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι τόσο ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς Δυτικοὺς (βλ. στὴν σημ. 40), ὅσο καὶ ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνει λόγος στὴ συνέχεια, εἶναι μέτρα ποὺ ἀφοροῦν μόνο τὴν περιοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐπίσκοπος τῆς ὁποίας εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Πατριάρχης.

61. Ἐπιστολὴ Ν. Πίκκολου, ἐδῶ σ. 597.

62. Κ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ′, Βιέννη 1832, σ. 514.

63. Βλ. ἐδῶ, σ. 597. Καὶ ὁ Στ. Κανέλλος θεωρεῖ τὸν Ἰλαρίωνα ὑπεύθυνο γιὰ τὰ κατασταλτικὰ μέτρα τοῦ 1820· βλ. Κ. Iken, *Leukothea*, τ. Α′, Λειψία 1825, σ. 9 καὶ 15 (=Α. Δημητρακόπουλος, *Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων τῇ Νοελληνικῇ Φιλολογίᾳ τοῦ Κ. Σάθα*, Τεργέστη 1872, σ. 51 σημ. 1).

64. Βλ. Γ. Γ. Παππαδόπουλος - Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν... Γρηγόριον Ε′*, ὅ.π., τ. Β′, 1866, σ. 495-497.

65. Βλ. ἐδῶ, σ. 600.

δὲν λειτουργεῖ αὐθαίρετα, ὅπως γράφουν οἱ ἐπικριτές του, ἀλλὰ μέσα σὲ πλαίσια ποὺ ἔχει ὁρίσει ἡ προϊσταμένη ἀρχή.

«Ἡ inquisition εἶναι τώρα τελεία. Τίποτε εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἠμπορεῖ νὰ τυπωθῇ, μήτε νὰ πωληθῇ ἂν δὲν προεξετασθῇ ἀπὸ τὸν Ἱλαρίωνα», θὰ γράψει ὁ Πίκκολος[66]. Καὶ πραγματικά, ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο λειτουργιῶν — λογοκρισία τῶν βιβλίων ποὺ ἐκδίδονται στὴν Κωνσταντινούπολη· ἀπαγόρευση τῆς πώλησης βιβλίων ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀλλοῦ, ἂν τὸ περιεχόμενό τους δὲν ἔχει ἐλεγχθεῖ προηγουμένως— θὰ μποροῦσε νὰ ἑρμηνεύσει, ἐδῶ, τὸν παραλληλισμὸ ποὺ ἐπιχειρεῖται μὲ τὶς δραστηριότητες τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης. Ὡστόσο, ἡ ἔμφαση ποὺ δόθηκε, ἐκείνη τὴν ἐποχή, ἀπὸ ἕνα τμῆμα τῶν διανοουμένων τοῦ Διαφωτισμοῦ, στὴν πρόθεση τοῦ ἱερατείου νὰ συσταθεῖ, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἕνα εἶδος «ἱεροῦ κριτηρίου», ὅπως μεταφράστηκε ἡ «sainte inquisition», χρειαζόταν καὶ κάποια ἄλλα, πραγματικὰ ἢ ὑποθετικά, τεκμήρια γιὰ νὰ στοιχειοθετηθεῖ.

Ἕνα ἀπὸ αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ εἶταν ἡ παράδοση στὴν πυρὰ τῶν ὑποπτων βιβλίων — βασικὸ καὶ ἐντυπωσιακὸ στοιχεῖο στὴ λειτουργία τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης. Ἡ τύχη τῶν «Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος»[67] ἀρκοῦσε γιὰ νὰ ὑποδαυλίσει ὅλες τὶς ὑποψίες. Τὸ ἀνώνυμο μαχητικὸ φυλλάδιο εἶχε ἐκφράσει, μὲ σαφήνεια, στὰ 1819, τὰ ζητούμενα τῆς δημοκρατικῆς καὶ τῆς ἀντικληρικῆς πτέρυγας τοῦ Διαφωτισμοῦ: «ἡ ἱερὰ δεσποτεία τῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι, ὄντες κανόνες συμφωνημένοι ἀπὸ ὅλους διὰ τὰ δίκαια ὅλων, προστατεύουν μὲ ἰσότητα ὅλους»[68], εἶναι τὸ πρῶτο ζητούμενο· τὸ δεύτερο, ὁ περιορισμὸς τοῦ κλήρου στὰ αὐστηρῶς ἐκκλησιαστικά του καθήκοντα: «ὅπου τὸ ἱερατεῖον ἐπικρατεῖ, ἀντὶ νὰ τρέξῃ ἡ εὐδαιμονία» ... «ἀργοπορεῖ, περιορίζεται, ἢ καὶ ἀπομακρύνεται. Καὶ ἐξεναντίας» ..., «ὅπου οἱ ἐντόπιοι ἔχουν ἀρκετὴν γνῶσιν διὰ νὰ περιορίσουν τὸν ἀρχιερέα εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν εὐλογιῶν, καὶ νὰ πάρουν αὐτοὶ τὴν διεύθυνσιν τῶν κοινῶν, ἐκεῖ διαφαίνεται ἡ δικαιοσύνη, ἡ φιλανθρωπία» ... «καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ἀντὶ νὰ σύρῃ, σύρεται ἀπὸ τὸ κοινὸν πνεῦμα»[69]. Ἡ ἀντίδραση στὴν Κωνσταντινούπολη

66. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 597.

67. *Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος. Ἐν Παρισίοις, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, 1819.* Διαθέτουμε, τώρα, σχολιασμένη ἔκδοση τοῦ φυλλαδίου ἀπὸ τὸν Δ. Σ. Γκίνη, «*Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος*», Ἀθ. 1954 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν «Ἔρανον εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν», Ἀθ. 1965, σ. 140 156].

68. *Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος*, σ. 4 (ἔκδοση Δ. Σ. Γκίνη, σ. 147).

69. *αὐτ.*, σ. 6-7 (ἔκδοση Δ. Σ. Γκίνη, σ. 149).

εἶταν ἄμεση καὶ ἀποδόθηκε, πάλι, στὸν σιναΐτη Ἱλαρίωνα[70]: τὸ βιβλίο παραδόθηκε στὶς φλόγες «δημοσίως»[71], «μέσα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ πατριαρχείου»[72], μὲ σύμφωνη γνώμη τοῦ Γρηγορίου Ε'[73].

Πάντως, γιὰ νὰ παραδοθεῖ ἕνα βιβλίο στὴν πυρά, χρειάζεται πρῶτα νὰ ἐξεταστεῖ καὶ νὰ καταδικαστεῖ ἀπὸ τὴν ἁρμόδια ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, στὴν περίπτωσή μας ἀπὸ τὴ Σύνοδο τοῦ Πατριαρχείου. Ἔχουμε, ἔτσι, μέσα στὸ ἴδιο πάντα κλίμα, μιὰ ἄλλη σειρὰ ἐνεργειῶν, γιὰ τὴν ὁποία τὰ κενὰ τῆς πληροφόρησής μας εἶναι, ἐπίσης, πολὺ μεγάλα. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Ι. Φιλήμονα ὅτι, γύρω στὰ 1820, ὑπῆρξαν ἐπώνυμοι ἀφορισμοί, ἀπὸ τὸν Πατριάρχη, Ἑλλήνων ποὺ εἶχαν δημοσιέψει «ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ» φιλελεύθερα συγγράμματα[74]. Ὁ Φιλήμων ἀναφέρεται καὶ σὲ πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους ποὺ ἀνακοίνωναν τοὺς ἀφορισμοὺς αὐτούς. Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ —ἀφορισμούς, ἐγκυκλίους— κανένα δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ὡς σήμερα, ὅπως δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ οὔτε τὸ κείμενο τῆς καταδίκης τῶν «Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος». Δὲν ἔχει, ἐπίσης, ἐπισημανθεῖ, ὅσο γνωρίζω, καμιὰ ἐπώνυμη πληροφορία γιὰ

70. Ἡ «Μέλισσα» (τ. Γ', σ. σ. 306-312) δημοσιεύει περίληψη τῶν «Στοχασμῶν», τιτλοφορημένη: *Ἐπιτομὴ τοῦ γενναίου καὶ ὠφελίμου πονήματος, τοῦ ἐπιγραφομένου Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος, τοῦ κατακαυθέντος ἐν τῷ Πατριαρχείῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, περὶ τῷ ᾳωκ' ἔτος τὸ σωτήριον, διὰ συνεργείας τοῦ μιαροῦ προδότου Ἱλαρίωνος κτλ. κτλ. κτλ.*

71. «Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔκαυσαν δημοσίως μίαν νεωστὶ ἐκδοθεῖσαν φυλλάδα», γράφει ὁ Π. Κοδρικᾶς στὶς 20 Νοεμβρίου 1820· συνεχίζει: «Δὲν γνωρίζω τὸ σύγγραμμα, οὔτε ἠξεύρω ποῖος εἶναι ὁ συγγραφεύς. Συμπεραίνω ὅμως ὅτι εἶναι φιλοσοφικόν, καθ' ὅτι ὁ ἐξ Ἀριμαθείας μυστικοαπόστολος Πολυχρονιάδης περιερχόμενος ἐσχάτως τὴν Γερμανίαν καὶ Ὁλλάνδα μοὶ ἔγραψεν ὅτι ἐκ τῶν ἀντιφιλοσοφικῶν συγγραμμάτων μου ἔλαβαν οἱ παπάδες τόσον θάρρος ὥστε ἐτόλμησαν δημοσίως νὰ κάψουν σύγγραμμα φιλοσοφικόν, ἀποτεινόμενον εἰς τὴν Παλιγγενεσίαν τοῦ Γένους»· βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Παν. Κοδρικᾶ*, ὅ.π., σ. 87. Ἡ χρονολογία βοηθᾶ γιὰ νὰ ταυτίσουμε τὴν «φυλλάδα» μὲ τοὺς «Στοχασμοὺς τοῦ Κρίτωνος».

72. K. Iken, *Leukothea*, τ. Α', 1825, σ. 9· Α. Δημητρακόπουλος, *Ἐπανορθώσεις*, ὅ.π., σ. 51 (γράμμα τοῦ Στ. Κανέλλου στὸν K. Iken, χρονολογημένο: 4 Φεβρουαρίου 1822).

73. Ὁ Στ. Κανέλλος, ποὺ γράφει μετὰ τὸν ἀπαγχονισμὸ τοῦ πατριάρχη, εἶναι προσεκτικὸς στὴ διατύπωση του: «πείθοντες ἢ μᾶλλον βιάζοντες καὶ τὸν μακαρίτην, τὸν ἄλλως σεβαστὸν καὶ ὀρθόφρονα Πατριάρχην Γρηγόριον, νὰ παραδώσουν εἰς τὰς φλόγας» κλπ. Βλ. K. Iken καὶ Α. Δημητρακόπουλος, ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη σημείωση.

74. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 581.

ἀφορισμὸ κάποιου λογίου, εἴτε ἀπὸ ἐκείνους πού, κατὰ τὸν Φιλήμονα, «ὠνομάζοντο ρητῶς» στὶς πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους, εἴτε κάποιου ἄλλου[75]. Δὲν γνωρίζουμε, ἔτσι, οὔτε τὸ σκεπτικὸ ποὺ χρησιμοποίησε τὸ Πατριαρχεῖο γιὰ νὰ ἀφορίσει τὸν Ν. Πίκκολο, ἀποδεχόμενο, ὅπως φαίνεται, τὶς αἰτιάσεις τοῦ Ἱλαρίωνα. Εἶναι, ἴσως, ἐνδεχόμενο, κάποια ἀπὸ τὰ ἀφορισμένα βιβλία, νὰ παραδόθηκαν κι αὐτὰ στὴν πυρά, ὅπως ἄλλωστε τὸ θέλει ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Ὁ Σ.Π. γράφει στὸν Νικολόπουλο ὅτι τὰ βιβλία ποὺ δημεύει ὁ Ἱλαρίων στὴν Κωνσταντινούπολη, «τὰ κακοεξηγεῖ διὰ νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ»[76].

Στὴν ὑπερθερμασμένη ἀτμόσφαιρα τῶν χρόνων ἐκείνων, οἱ φῆμες, καὶ ὅταν ἀκόμα δὲν ἀνταποκρίνονται ἐντελῶς στὴν πραγματικότητα, τροφοδοτοῦν τὶς ἐντάσεις, ἐνῶ, παράλληλα, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συλλάβουμε, κάποιες φορὲς ἀποτελεσματικότερα ἀπ' ὅ,τι τὰ ἴδια τὰ γεγονότα, τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο λειτουργοῦν οἱ συλλογικὲς νοοτροπίες καὶ οἱ συλλογικὲς συμπεριφορές. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν ὀπτικὴ θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε, νομίζω, καὶ τὴν πιὸ σοβαρὴ ἀπὸ τὶς κατηγορίες ποὺ διατυπώνεται στὸ κείμενο τοῦ Πίκκολου, ὅτι, δηλαδή, στὴν Κωνσταντινούπολη ἀντιμετωπίστηκε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὀργανωθεῖ ἡ δολοφονία προοδευτικῶν λογίων.

Ἡ πληροφορία ποὺ μεταδίδει ὁ Πίκκολος, μεταγράφοντας μέσα σὲ εἰσαγωγικὰ (ἄρα, κατὰ τεκμήριο, αὐτολεξεὶ) ἀπὸ γράμμα σταλμένο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, εἶναι σαφής: ὁ Ἱλαρίων «ἔδωκε γνώμην νὰ παιδευθοῦν μὲ τὴν ποινὴν θανάτου πέντε ἓξ ἀπὸ τοὺς θέλοντας νὰ ἐνσπείρουν ἐπανάστασιν, διὰ νὰ σωφρονισθοῦν οἱ ἄλλοι». «Ἔδωκε γνώμην», εἰσηγήθηκε, δηλαδή, στὸν Πατριάρχη ἢ στὴ Σύνοδο, ἁρμόδιες ἀρχὲς γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα. Στὸ σατιρικὸ κείμενο ποὺ ἐνσωματώνεται στὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου ἡ διατύπωση εἶναι: «νὰ τιμωρηθῶσι μὲ θάνατον πέντε ἓξ σπουδασταί»[77].

Ἡ φήμη ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο ἀντιμετώπιζε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὀργανώσει τὴν φυσικὴ ἐξόντωση ἐκπροσώπων τοῦ Διαφωτισμοῦ στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές, εἶχε, φαίνεται, κυκλοφορήσει ἀρκετὰ στὰ 1820-1821, καί, μία τουλάχιστον φορά, εἶχε φτάσει ὡς τὴν ἔντυπη δημοσιότητα. Στὸν τρίτο τόμο τῆς «Μέλισσας» καταχωρίζεται ἐπι-

75. Ἕνα ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ *Ἑρμῆλος* τοῦ Μιχ. Περδικάρη, ἂν ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ μεταγενέστερη πληροφορία ὅτι τὸ ἔργο καταδικάστηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία· βλ. Τρ. Εὐαγγελίδης, *Τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα*, Ἀθ. 1933, σ. 85· πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, [6]1975, σ. 179 καὶ *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς* [2]1980, σ. 165.

76. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 600.

77. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 593 καὶ 597.

στολὴ ἀπὸ τὰ Θεραπειά, μηνολογημένη 25 Αὐγούστου 1820· ἐκεῖ, μεμιλώντας γιὰ τὸν Ἰλαρίωνα, ὁ ἐπιστολογράφος σημειώνει: «Εἶναι ἀπαραδειγμάτιστον κοντὰ εἰς ἄλλα του προτερήματα καὶ τὸ πρὸς τὸν σοφὸν γέροντα*** καὶ τοὺς φίλους αὐτοῦ ἄσπονδον μῖσος του. Πιστεύεις, φίλε, ὅτι παρακινεῖ τὸν Π. νὰ συνεργήσῃ διὰ νὰ ἐξοδευθῶσι τοῦ κοινοῦ ἀρκετὰ γρόσια διὰ νὰ κατατρεχθῶσι, καὶ εἰ δυνατόν, νὰ φ...θῶσιν(!!!) οἱ φροντίζοντες τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς πατρίδος;»[78]. Σοφὸς γέρων εἶναι, βέβαια, ὁ Κοραῆς, Π. ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος καὶ τὰ ἀποσιωπητικὰ τοῦ «φ... θῶσιν» δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ καλύψουν τὸ ρῆμα καὶ τὴν ἔννοια: «νὰ φονευθῶσιν οἱ φροντίζοντες τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς πατρίδος».

Ἔχουμε, ἔτσι, γιὰ τὸ θέμα τῶν «φόνων», δύο ἐνδείξεις, ἀπὸ πηγὲς ποὺ δείχνουν, καὶ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι, πολὺ συγγενικές, ἀλλὰ οἱ ὁποῖες, ὁπωσδήποτε, δὲν εἶναι ταυτόσημες. Σ' αὐτὲς μποροῦμε νὰ προσθέσουμε μία ἀκόμη, κάπως διαφορετική, προερχόμενη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κοραῆ. Ὁ Κοραῆς παρακολουθοῦσε μὲ μεγάλη ἀνησυχία τὶς ἐνέργειες ποὺ ὑποκινοῦσε ὁ μητροπολίτης τῆς Χίου Πλάτων καὶ ὁ πατριάρχης Γρηγόριος προκειμένου νὰ ἐξουδετερωθεῖ τὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου καὶ ὁ διευθυντής του Νεόφυτος Βάμβας[79]. Πολλοὺς μῆνες μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, στὶς 21 Δεκεμβρίου 1821, πληροφορεῖ τὸν φίλο του Ι. Ρώτα: «Ἔμαθες ἴσως ὅτι ὁ Βάμβας ζῇ παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα· ὀλίγον ἔλειψε, φίλε μου, νὰ τοῦ σηκώσῃ τὴν ζωὴν ὁ κατιμερτζής, τοῦ ὁποίου ἴσως τὴν ὥραν ταύτην ἀσπάζονται τὰ λείψανα καὶ ἐπικαλοῦνται τὴν πρεσβείαν οἱ Ὀδ[ησσινοί]. Ὦ τὸν ἠλίθιον τὸν Σουλτ[άνον]! τοὺς φίλους του σφάζει, ἀντὶ νὰ τοὺς φορέσῃ καυτ[άνι]!»[80].

Ἡ βιαιότητα τοῦ κειμένου αὐτοῦ θὰ ἔφτανε καὶ μόνη της γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴν ἔνταση ποὺ εἶχαν προσλάβει οἱ ἰδεολογικὲς συγκρούσεις στὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν. Γιὰ τὸ θέμα μας ἂς συγκρατήσουμε, ἐδῶ, μόνο τὴν πληροφορία ὅτι τοῦ Βάμβα «ὀλίγον ἔλειψε νὰ τοῦ σηκώσῃ τὴν ζωὴν ὁ κατιμερτζής», δηλαδὴ ὁ Γρηγόριος Ε'[81]. Αὐ-

78. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 274-275. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἰλαρίωνα δὲν ἀναγράφεται· ὁ ἐπιστολογράφος (ἢ οἱ συντάκτες τῆς «Μέλισσας»;) τὸ ἔχει ἀντικαταστήσει μὲ τὴ διατύπωση: «τοῦ κακοηθεστάτου, τυφλοῦ θ.τ.τ.τ.γ., συντάκτου τῶν π.τ.κ.»· Τὰ ἀρχικὰ πρέπει νὰ διαβαστοῦν *θεωροῦ τῆς τυπογραφίας τοῦ γένους*, τὰ πρῶτα καὶ *προλεγομένων τῆς Κιβωτοῦ*, τὰ δεύτερα.

79. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δύο φίλοι. Κοραῆς καὶ Βάμβας*, Ἀθ. 1953, σ. 37 ἑξ. καὶ τὶς ἀντίστοιχες σημειώσεις.

80. Α. Κοραῆς, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Ν. Δαμαλᾶ, τ. Γ', σ. 163-164.

81. Κατιμερτζὴς = πατριάρχης

τὴ τὴ φορὰ δὲν κατηγορεῖται ὁ Ἰλαρίων ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Πατριάρχης.

Τρεῖς ἐνδείξεις, λοιπόν, ἀπὸ τὸν Πίκκολο, τὸν ἀνώνυμο τῆς «Μέλισσας» καὶ τὸν Κοραῆ, γιὰ τὸ ὅτι ἡ Ἐκκλησία μπῆκε στὸν πειρασμὸ νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ τόσο ριζικὰ μέσα τοὺς ἀντιπάλους της. Καὶ οἱ τρεῖς μαζὶ δὲν συγκροτοῦν μιὰν ἀπόδειξη. Μπορεῖ, ὅμως, εὔκολα νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς πῶς, μέσα σὲ μιὰ τόσο φορτισμένη πνευματικὴ συγκυρία, ὅταν τὰ αὐστηρὰ μέτρα τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν σχολείων καὶ τῶν διανοουμένων τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχαν ὁδηγήσει σὲ παροξυσμὸ τὶς ἀνησυχίες καὶ τοὺς φόβους τῆς προοδευτικῆς μερίδας —«εἶδα τὰ ὁποῖα μαθήματα διδάσκονται εἰς τὴν Χίον», γράφει κάποιος, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, στὸν μητροπολίτη Ἰγνάτιο, στὰ 1820· «ἐγέλασα ὅταν εἶδον εἰς τὴν ἀρχὴν τὴν Θεολογίαν, εἶτα τὰ γραμματικὰ καὶ εἰς τὸ τέλος τὴν Χημείαν. Φόβος καὶ τρόμος!»[82]— μιὰ κουβέντα, μιὰ ἀπειλὴ ἢ μιὰ ὑπόνοια θὰ μποροῦσαν νὰ προσλάβουν εὔκολα, στὴ συνείδηση ἐκείνων ποὺ διώκονται, διαστάσεις ἀσύμμετρες πρὸς τὶς πραγματικὲς προθέσεις, ἀλλὰ καὶ τὶς δυνατότητες, τοῦ ἀντιπάλου.

Ἡ φημολογία γιὰ τὴν ὀργάνωση δολοφονιῶν θὰ πρέπει, ἄλλωστε, νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὰ ὅσα κυκλοφοροῦν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη γιὰ τὴν κατάδοση νεωτεριστῶν στὶς τουρκικὲς ἀρχές. Ὁ Πίκκολος γράφει πὼς ὁ Ἰλαρίων ἀπείλησε ὅτι θὰ τὸν προδώσει στοὺς Τούρκους[83]. Τὸν ἴδιο χρόνο, ὁ γάλλος ὑποπρόξενος στὴ Σμύρνη, ἀναφέρει, στὴν κυβέρνησή του, ὅτι ὁ Κ. Οἰκονόμος εἶχε κινδυνέψει νὰ χάσει τὴ ζωή του, ὅταν ὁ μητροπολίτης τῆς Σμύρνης Ἄνθιμος καὶ οἱ δημογέροντες τῆς πόλης τὸν κατάγγειλαν στὶς τουρκικὲς ἀρχὲς ὅτι διδάσκει στὸ σχολεῖο του, στὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο, τὰ μέσα γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ Τουρκικοῦ ζυγοῦ[84]. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ δὲν εἶναι τὰ μόνα ποὺ γνωρίζουμε (καὶ θὰ πρέπει, κάποτε, νὰ συσχετισθοῦν καὶ μὲ ὅσα κατ' ἐπανάληψη ἔχουν γραφτεῖ γιὰ τὶς ἀνησυχίες ποὺ λέγεται ὅτι προκάλεσε στοὺς Τούρκους ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα:

Γρηγόριος· βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δύο φίλοι*, ὅ.π., σ. 72 σημ. 78. Ὁ Κοραῆς χρησιμοποιεῖ τὸ παρατσούκλι *κατιμερτζῆς* καὶ τὸ ἰσοδύναμό του *πλακοντοπώλης* στὰ γράμματά του πρὸς τὸν Ἰάκωβο Ρώτα, ὅταν θέλει νὰ ἐπικρίνει ἐνέργειες τοῦ Πατριάρχη.

82. Ἐμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ἰγνάτιος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας (1766-1828)*, τ. Β', Ἀθ. 1961, σ. 121. Γνωρίζουμε τὸν δισταγμὸ τοῦ Κοραῆ νὰ δημοσιεύσει ἕνα κείμενό του ποὺ μποροῦσε νὰ προκαλέσει τοὺς «καταράτους Ἱπαρίωνας» (*Ἐπιστολαί*, ὅ.π., τ. Γ2, σ. 729).

83. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 692.

84. Ν. Γ. Σβορῶνος, *Ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία καὶ κοινωνία τὸ 1820. Ἕνα γαλλικὸ ὑπόμνημα*, Ἀθ. 1977 [ἀνατ. ἀπὸ τὸν «Ἐρανιστή», τ. ΙΑ'], σ. 396.

πρόκειται, στὴν πραγματικότητα, γιὰ ἑλληνικές, συντηρητικές, ἀνησυχίες, ποὺ μεταδόθηκαν καὶ στοὺς Τούρκους). Καὶ εἶναι πιθανό, τελικά, ἐκεῖνοι ποὺ μιλοῦν γιὰ ὀργάνωση δολοφονιῶν νὰ ἔχουν στὸ νοῦ τους τὴν κατάδοση λογίων στὶς τουρκικὲς ἀρχές, κατάδοση ποὺ, κατὰ τεκμήριο, προδίκαζε τὴ θανάτωση ὅσων θὰ ἀντιμετώπιζαν τέτοιου εἴδους κατηγορίες. Αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ θὰ πρέπει νὰ ὑπαινίσσεται, στὰ τέλη τοῦ 1820, ὁ Κοραῆς, ὅταν γράφει ὅτι οἱ διῶκτες τῆς φιλοσοφίας δὲν διαθέτουν πιὰ «μαχαίρας» οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ ὅτι «ἐμποροῦν νὰ δανεισθῶσι τὴν μάχαιραν [τῆς ἐξουσίας], ἂν τοὺς ἔλθῃ ὄρεξις»... «νὰ χύσωσιν αἷμα τῶν στηλιτευόντων τὰ πάθη των»[85].

Οἱ καταγγελίες, ὅπως διατυπώθηκαν, καὶ τὰ στοιχεῖα, ὅσα διαθέτουμε, δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὑπῆρξαν πραγματικὰ ἐνέργειες σὰν αὐτὲς ποὺ σχολιάζουμε ἐδῶ. Εἶναι ὅμως πολὺ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν κατάσταση τῶν πνευμάτων τῆς ἐποχῆς, ὅτι ἕνα τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, μικρὸ ἴσως, ἀλλά, ὁπωσδήποτε, ἐξαιρετικὰ δυναμικό, εἶναι ἕτοιμο, στὰ 1820, νὰ δεχτεῖ ὅτι ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία εἶναι ἱκανὴ νὰ προχωρήσει στὴν φυσικὴ ἐξόντωση ἢ στὴν κατάδοση τῶν ἀντιπάλων της, ὅταν δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς ἐξουδετερώσει μὲ ἄλλον τρόπο. Στὸ ἐπίπεδο τῶν συλλογικῶν συμπεριφορῶν, παραδοχὲς αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη ἐμβέλεια ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἀπόδειξη τῆς πραγματικότητας ἑνός γεγονότος.

Ἀντίστοιχα θὰ μπορούσαμε νὰ σημειώσουμε καὶ γιὰ τὴν ἀπειλὴ τοῦ Ἱλαρίωνα, ἐναντίον τοῦ Κοραῆ, ὅπως τὴν μεταφέρει ὁ Πίκκολος. Ὁ Κοραῆς ἐκφράζει, ἐκείνη τὴν ἐποχή, μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ συνέπεια, τὶς πιὸ ριζοσπαστικὲς τάσεις ποὺ διαμορφώνονται στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Εἶναι φυσικό, λοιπόν, νὰ ἀποτελεῖ τὸν κατ' ἐξοχὴν στόχο καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Εἴδαμε ὅτι ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Μαρτίου 1819 σκόπευε, κατὰ κύριο λόγο, τὴ δική του διδασκαλία. Τὴν ἴδια ἐποχή, τρεῖς πατριάρχες[86] ἐκφράζουν δημόσια τὴν εὐαρέσκειά τους γιὰ τὴ «Μελέτη» τοῦ Κοδρικᾶ, ἕνα ἔργο ποὺ θέλει νὰ ἀποκρούσει τὶς θεωρίες τοῦ Κοραῆ καὶ στὸ ὁποῖο ὁ χιώτης σοφὸς ἐμφανίζεται ὡς ἐπικίν-

85. *Συμβουλὴ τῶν τριῶν Ἐπισκόπων*, 1820, σ. X-XI.

86. Ὁ Γρηγόριος ὁ Ε', ὁ προκάτοχός του Κύριλλος καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Ἀβράμιος· βλ. π. «Καλλιόπη», τ. Β', 1820, σ. 185 καὶ 200. Ὁ Κοραῆς ἂν καὶ πίστευε στὴ γνησιότητα τῶν ἐπιστολῶν προσπάθησε, μὲ ἀλλεπάλληλα δημοσιεύματα, νὰ πείσει ὅτι εἴταν πλαστές. Τὰ πράγματα ἔχουν τώρα ξεκαθαρίσει· βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Προτομὴ τοῦ Κοδρικᾶ*, Ἀθ. 1953, σ. 60, 66.

δυνος «ἀνατροπεύς τῶν καθεστώτων». Ἡ ἀποδοκιμασία εἶναι πάλι ἔμμεση, ἀλλὰ δημόσια καὶ πιὸ ἐπίσημη ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά.

Ὅμως γιὰ τὴν Ἐκκλησία ὁ Κοραῆς εἶναι ἕνας ἰδιότυπος ἀντίπαλος ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μὲ τὰ συνηθισμένα, τρέχοντα, μέσα. Τὸ μεγάλο κύρος του, ἰδίως στὴν φωτισμένη Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ ἡ δεξιοτεχνία του στὰ θέματα τῆς τακτικῆς, εἶχε φέρει ἀρκετὲς φορὲς σὲ δύσκολη θέση τὸ Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο δὲν μποροῦσε νὰ προχωρήσει στὴ δημόσια καταδίκη του χωρὶς νὰ προκαλέσει ἄλλης τάξης μεγαλύτερα προβλήματα. Μένει κανεὶς μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ πατριαρχικὸ σκεπτικὸ τοῦ 1830, ὅταν ἕνα ἔργο τοῦ Κοραῆ δὲν ἀφορίστηκε, μόνο καὶ μόνο γιατὶ θεωρήθηκε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ δοθεῖ «ἐπιβλαβεστέρα ἐπισημότης εἰς τὰς κενοφωνίας»[87], ἴσχυε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ἐμπόδιζε τὸ Πατριαρχεῖο νὰ ὑπερβεῖ τὸ ὅριο τῆς ἔμμεσης, ὄχι ἐπώνυμης, ἀποδοκιμασίας. Ἡ δυσπιστία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι, πάντως, μόνιμη καὶ ἡ ἀποδοκιμασία της ἐκφράζεται μὲ τοὺς τρόπους ποὺ προσφέρονται σὲ κάθε περίπτωση. Εἶναι χαρακτηριστικό, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ὅτι, στὰ 1832, ἕνας κληρικὸς δηλώνει μὲ βεβαιότητα στοὺς συνομιλητές του, στὴν Ἀθήνα, ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο εἶχε ἀπαγορεύσει τὴν ἀνάγνωση ἔργων τοῦ Κοραῆ[88]. Δημόσια ἀπαγόρευση δὲν ὑπῆρξε, τὸ σκεπτικό της ὅμως κυκλοφοροῦσε εὐρύτατα καὶ ἀπὸ πολὺ νωρίς.

Ὅταν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, τότε καὶ ἡ φραστικὴ ἀπειλὴ ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰλαρίωνα, ὅτι θὰ «φέρει τὸν Κοραῆ σιδηροδέσμιον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν», βρίσκεται μέσα στὰ ὅρια τοῦ πιθανοῦ. Καὶ πάλι, ὅμως, σημασία δὲν ἔχουν οἱ λέξεις ποὺ ἐνδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν, ὅσο τὸ κλίμα ποὺ περιγράφεται μὲ αὐτὲς τὶς διατυπώσεις. Ἔτσι, ἂν καὶ λιγότερο ἐντυπωσιακό, πιὸ σημαντικὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ συμπέρασμα ποὺ συνάγει ὁ Πίκκολος ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἱστορία: ὅταν ὁ Κοραῆς, «τὸν ὁποῖον μήτε ὁ Σουλτάνος ἠμπορεῖ νὰ ἐγγίσῃ», ἀπειλεῖται μ'αὐτὸν τὸν τρόπο, μπορεῖ εὔκολα νὰ φανταστεῖ κανεὶς τί περιμένει «τοὺς κατ' ἐμὲ καὶ ὑπὲρ ἐμὲ ἀναγκασμένους νὰ ζήσωμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα»[89]. Ὅσα συμβαίνουν, ἐκεῖνο τὸν καιρό, στὰ ἑλλαδικὰ κέντρα τοῦ Διαφωτισμοῦ φανερώνουν πὼς οἱ φόβοι τοῦ Πίκκολου δὲν εἶταν ἀβάσιμοι.

87. Θ. Μ. Ἀριστοκλῆς, *Κωνσταντίου Α' ἀπὸ Σινσίου, Βιογραφία καὶ συγγραφαὶ ἐλάσσονες*, Κωνσταντινούπολη 1861, σ. 13.

88. *Extracts from the Journal of Mr. King at Athens*, «The Missionary Herald», τ. XXIX, Βοστόνη 1833, σ. 399. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ Πατριαρχεῖο θὰ ἐμποδίσει τὴν τέλεση μνημοσύνου τοῦ Κοραῆ στὴν Κωνσταντινούπολη.

89. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 593.

Ὁ κύκλος τῶν ἐνεργειῶν τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τὶς ὁποῖες μᾶς πληροφοροῦν τὰ ἐπιστολικὰ κείμενα τοῦ Ν. Πίκκολου καὶ τοῦ Σ.Π. μπορεῖ νὰ κλείσει ἐδῶ. Ἀφορισμοί, λογοκρισία, κάψιμο βιβλίων, σχέδια δολοφονιῶν, καταδόσεις στοὺς Τούρκους: ὅλα αὐτά, πραγματικὰ περιστατικά, ἀνεξακρίβωτες φῆμες, ὑπερβολές, συνθέτουν ἕνα ἐνιαῖο σύνολο ποὺ ἀποδίδει ταυτόχρονα καὶ πλευρὲς τῆς πατριαρχικῆς πολιτικῆς καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλήφθηκαν τὴν πολιτικὴ αὐτὴ οἱ ἀντίπαλοί της.

Δὲν χρειαζόταν περισσότερα πράγματα γιὰ νὰ προχωρήσουν οἱ προοδευτικοὶ διανοούμενοι στὸν παραλληλισμὸ μὲ τὴν Ἱερὴ Ἐξέταση. «Ἐγὼ ἀδελφὲ στοχάζομαι ὅτι αὐτοὶ οἱ ἅγιοι τύραννοι ἐπιθυμοῦσι νὰ καταστήσωσι ἐνταῦθα τὸ ποτὲ Ἱσπανικὸν ἱερὸν Κριτήριον», ἔγραφε ἕνας Ἕλληνας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1820[90]. Ὁ Νικόλαος Πίκκολος, τὴν ἴδια ἐποχή, θὰ μιλήσει γιὰ inquisition, ἰγκυσίτορες καὶ πυρὲς ἰγκυσιτόρων. Σὲ ἀνώνυμο διάλογο του, δημοσιευμένο στὸν Λόγιο Ἑρμῆ τοῦ 1821, ὁ Κοραῆς γράφει ὅτι ὁ θεωρὸς τῆς τυπογραφίας, δηλαδὴ ὁ Ἱλαρίων, «φοβερίζει νὰ ἀναστήσει εἰς τὸ Βυζάντιον τὸ σήμερον κατασκαμμένον εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην Κριτήριον τῆς Ἱερᾶς ἐξετάσεως καὶ νὰ θρονισθῇ εἰς αὐτὸ κριτὴς καὶ κολαστὴς αὐτεξούσιος τῶν μὴ φρονούντων ὅσα φρονεῖ καὶ συλλογίζεται ἡ χρησιμοδοτική του κεφαλή»[91]. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, στὰ 1822, ὁ Στέφανος Κανέλλος ἐπανέρχεται στὰ θέματα αὐτὰ καὶ τὰ τοποθετεῖ σὲ μιὰ ἱστορικὴ προοπτική: ἀφοῦ πρῶτα παρατηρήσει ὅτι «εἰς αὐτοὺς τοὺς τελευταίους χρόνους οἱ ἀρχιερεῖς μας ὄχι μόνον δὲν ὠφέλησαν, ἀλλὰ καὶ ἔβλαψαν πολύ», καὶ ὅτι «ἀντὶ νὰ ζητήσουν νὰ βαδίζουν παραλλήλως μὲ τὸ ἔθνος, ἔμεναν εἰς τὰ αὐτά, κ' ἐπροσπαθοῦσαν ὄχι μόνον νὰ ἐμποδίσουν τὴν προόδευσιν τοῦ ὅλου ἔθνους, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ βιάσουν νὰ ὀπισθοδρομήσῃ», ἀναφέρεται στὸ κάψιμο τῶν «Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος», γιὰ νὰ συμπληρώσει: «καὶ δὲν εὐχαριστήθησαν ἕως ἐδῶ, ἀλλ' εἶχον σκοπὸν νὰ συστήσουν ἓν εἶδος Censure καὶ Inquisition ἐναντίον ὅλων τῶν ἐκ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων βιβλίων, ἂν δὲν τοὺς ἐμπόδιζον 2-3 φαναριῶται ἰσχυροί, πεπειραμένοι καὶ φιλόκαλοι»[92]. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, οἱ ἀντι-

90. π. «Μέλισσα», τ. Γ', σ. 315.

91. *Ἀθανασίου καὶ Νικολάου Διάλογος*, «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», 1821, σ.20 (σχολιασμένη ἔκδοση τοῦ διαλόγου ἀπὸ τὸν Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Ἀδαμαντίου Κοραῆ, Τρεῖς διάλογοι*, Ἀθ. 1960, σ. 37-57).

92. K. Iken, *Leukothea*, τ. Α', Λειψία 1825, σ. 9 (=Α. Δημητρακόπουλος, *Ἐπανορθώσεις*, ὅ.π., σ. 51). Γιὰ μιὰ περίληψη τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κανέλλου πρὸς τὸν Iken στὸ π. «Bibliothèque Universelle», τ. 32, 1826,

θετικὲς πιέσεις ποὺ ἀσκοῦν στὸ Πατριαρχεῖο οἱ ἰσχυρὲς κοινωνικὲς ὁμάδες τῆς Κωνσταντινούπολης, φαίνεται ὅτι δὲν ἐπέτρεψαν νὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ πατριαρχικὴ πολιτικὴ μὲ ὅλη τὴν ἐπιθυμητὴ πληρότητα.

Γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ εἰκόνα χρειάζεται νὰ σημειωθοῦν, σύντομα ἔστω, καὶ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ εἶχε ἡ πολιτικὴ τοῦ Πατριαρχείου, ὅπως αὐτὴ διατυπώθηκε στὴν Ἐγκύκλιο τοῦ Μαρτίου 1819, προκειμένου νὰ ἐξουδετερωθοῦν τὰ ὀλιγάριθμα ὀργανωμένα κέντρα τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ εἶχαν κατορθώσει νὰ ριζώσουν στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές. Τὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο τῆς Σμύρνης εἶχε διαλυθεῖ, βίαια, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1819, καὶ ἡ διάλυσή του θεωρήθηκε, ἀπὸ τοὺς συγχρόνους, ἔργο τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ συνέπεια τῆς πατριαρχικῆς Ἐγκυκλίου τοῦ 1819[93]. Τὸν ἑπόμενο χρόνο δυσκολίες ἀντιμετώπισε ἡ Σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν: οἱ διευθυντές της, ὁ Θεόφιλος Καΐρης καὶ ὁ Γρηγόριος Σαράφης, πολὺ προσεκτικοί, πάντα, στὶς ἐνέργειές τους, ἀπὸ τὸν φόβο τῶν προλήψεων καὶ τῶν ἀντιφρονούντων, κινδύνεψαν ν' ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸ σχολεῖο· ὁ Σαράφης, μάλιστα, ἀναγκάστηκε νὰ πάει, γιὰ ἕνα διάστημα, στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου εἶχε κληθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία[94]. Τὴν ἴδια περίοδο ὁ Πατριάρχης ἀπαγορεύει τὴν εἴσοδο τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου στὰ σχολεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης[95]. Ἀντίστοιχα φαινόμενα σημειώνονται στὴ Μυτιλήνη, μὲ τὸν Βενιαμὶν Λέσβιο, ὅπου ὑπῆρξε καὶ κάποιος ἀφορισμός[96], καὶ ἀργότερα στὴ Σμύρνη, ὅταν ὁ Κούμας θέλησε νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου[97]. Τέλη τοῦ 1820 ἄρχισε νὰ κλονίζεται τὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου: μιὰ προσεκτικότερη χρονολόγηση τῶν ὅσων συνέβησαν ἐκεῖ, δείχνει ὅτι, τελικά, τὸ κοραϊκὸ Γυμνάσιο ἔκλεισε ὄχι ἐξ αἰτίας τῆς Ἐπανάστασης,

σ. 34 ἑξ., ὅπου (σ. 41) καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὰ θέματα τῆς λογοκρισίας, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, ²1980, σ. 450. Πιὸ κατηγορηματικὴ εἶναι ἡ διατύπωση τοῦ Κούμα στὴν *Ἱστορία* του· σημειώνεται ἐδῶ, στὴ σ. 614.

93. Γιὰ τὸν χαρακτήρα τῶν γεγονότων τῆς Σμύρνης, βλ. Ph. Iliou, *Luttes sociales et mouvement des Lumières à Smyrne en 1819*, στὸν τόμο «Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe-XVIIIe siècles», Βουκουρέστι 1975, σ. 295-315.

94. Τὰ διάσπαρτα στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἔχουν ἀκόμα ὀργανωθεῖ. Γιὰ μιὰ πρώτη προσέγγιση βλ. Α. Μοσχίδης, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παιδεύσεως*, π. «Νέα Ζωή», τ. Γ', 1906, σ. 480.

95. Marcellus, *Souvenirs de l'Orient*, τ. Α', Παρίσι 1893, σ. 192.

96. «Μέλισσα», τ. Γ'. 1821, σ. 305.

97. Κ. Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα*, Α' 1871, σ. λα'.

ὅπως θεωρεῖται συνήθως, ἀλλὰ ἐξ αἰτίας προγενέστερων ἀντιδράσεων καὶ μέτρων ποὺ εἶχαν προκληθεῖ ἀπὸ τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία καὶ τὸ Πατριαρχεῖο. Μιά, ἀθησαύριστη νομίζω, πληροφορία, προερχόμενη ἀπὸ τὸν ἀρχιδιδάσκαλο τῆς Χίου Ν. Βάμβα, ἀναφέρει ὅτι τὸ πρόγραμμα τῆς Σχολῆς εἶχε ἀποδοκιμαστεῖ ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῆς πατριαρχικῆς Συνόδου, ἡ ὁποία, ὡστόσο, δὲν τόλμησε νὰ καταδικάσει δημόσια ἕνα «Πανεπιστήμιο» ποὺ λειτουργοῦσε μὲ τὴν ἀνοχὴ τῶν Τούρκων καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν προτίμησε νὰ ἀντιταχθεῖ μυστικὰ στὴν ἀνάπτυξή του[98]. Ἡ συνέχεια ἔδειξε ὅτι καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς μποροῦσε νὰ εἶναι ἀποτελεσματικός.

Μέσα στὶς συνθῆκες ποὺ δημιουργήθηκαν, ἡ θεωρητικὴ ἀντιμετώπιση τῆς πατριαρχικῆς ἐξόρμησης εἶταν δύσκολο νὰ ἐπιχειρηθεῖ στὶς περιοχὲς ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Πατριαρχείου. Ἐκεῖ ἐπικρατοῦσε «φόβος καὶ τρόμος», καὶ ἡ ἀναδίπλωση τῶν δυνάμεων τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ἐμφανής. Ἡ ἀντίσταση καὶ ἡ ἀντεπίθεση προῆλθε, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, ἀπὸ διανοούμενους ποὺ ζοῦσαν σὲ περιοχὲς ὅπου τὸ Πατριαρχεῖο δὲν εἶχε δυνατότητες ἄμεσης διοικητικῆς παρέμβασης. Προῆλθε, ἰδίως, ἀπὸ τὸν Κοραῆ καὶ τοὺς ὀπαδούς του, ἐναντίον τῶν ὁποίων, ἄλλωστε, στρεφόταν, κατὰ κύριο λόγο, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπίθεση καὶ ἀποδοκιμασία. Στὰ χρόνια 1819-1821 πολλαπλασιάζονται τὰ ἀντικληρικὰ κείμενα καὶ ὁ τόνος τους διαρκῶς ἀνεβαίνει: «ἡ σημερινὴ κατάστασις τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν κλήρου εἶναι ἀθλιωτάτη καὶ [...] κατ' ἐξοχὴν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει περισσότεροι ἀρχιερεῖς ζῶσιν ὡς ἀληθεῖς δεσπόται, ὡς ἄγριοι λύκοι καὶ οὐχὶ ὡς ἀληθεῖς ποιμένες», δημοσιεύει ἡ «Μέλισσα» στὰ 1821[99]. Ἀντίστοιχα γράφει ὁ Κοραῆς. Ἀλλὰ ἡ κριτικὴ δὲν περιορίζεται, πιά, μόνο στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἱερωμένων· προχωρεῖ, τώρα, πολὺ περισσότερο, σὲ θέματα ποὺ ἀγγίζουν τὴν κοινωνικὴ χρησιμότητα τοῦ κλήρου: ὡριμάζει ἡ ἰδέα ὅτι οἱ κοσμικὲς ἁρμοδιότητες πρέπει νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ περιορισθεῖ μόνο «εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν εὐλογιῶν». Ἡ βαναυσότητα μὲ τὴν ὁποία ἐκδηλώθηκε ἡ νέα πατριαρχικὴ πολιτική, ὁδήγησε σὲ ἀντίστοιχη βιαιότητα ἐκείνους ποὺ εἶταν σὲ θέση νὰ τῆς ἀντιπαραταχθοῦν. Ἔτσι, οἱ συντάκτες τῆς «Μέλισσας» δὲν θὰ διστάσουν, τὴν ὥρα ποὺ ἄρχιζε ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, νὰ προκηρύξουν διαγωνισμό, μὲ θέμα: «Ποῖα καὶ πόσα εἶναι τὰ κα-

98. Αὐτὰ τὰ ἀνακοινώνει ὁ Βάμβας, τὸν Μάιο τοῦ 1820, στὸν Marcellus, ὁ ὁποῖος τὰ ἀπομνημονεύει στὰ *Souvenirs de l'Orient*, ὅ.π., σ. 191-192.

99. τ. Γ', σ. 314.

κά, ὅσα προξένησαν καὶ ἔτι προξενοῦσιν εἰς τὸ δυστυχὲς ἡμῶν γένος οἱ περισσότεροι τῶν ἀρχιερέων, ἀπὸ Φωτίου τοῦ πατριάρχου μέχρι σήμερον; Ποῖοι δὲ ὑπάρχουσιν οἱ κύριοι τρόποι, δι' ὧν εἶναι δυνατὸν νὰ καταργηθῇ ὁ πανωλέθριος καὶ φρικτὸς δεσποτισμὸς τῶν ἀναξίων διαδόχων τοῦ φιλανθρώπου Ἰησοῦ καὶ σωτῆρος;»[100]

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα, ἡ σάτιρα τοῦ Ν. Πίκκολου καὶ ἡ βιαιότητα τῶν διατυπώσεών της, δὲν ἀποτελοῦν ἐξαίρεση. Ἐντάσσεται, κανονικά, σὲ ἕνα σύνολο κειμένων, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς στιγμὲς τῆς ἀντικληρικῆς του ἔξαρσης, ἀποδύονταν στὴν τελευταία μεγάλη ἰδεολογικὴ σύγκρουση τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Στὴ σκιὰ τοῦ Κοραῆ, δοκιμασμένος πιὰ λόγιος καὶ λογοτέχνης, ὁ Πίκκολος πλουτίζει τὴν σχετικὴ φιλολογία μὲ ἕνα κείμενο ζωντανό, μαχητικό, καὶ τοῦ ὁποίου ἡ διαλογικὴ δομὴ συνδέει τὴ σάτιρα τοῦ 1820 μὲ τὴν προγενέστερη, δόκιμη, θητεία τοῦ συγγραφέα στὸ νεοελληνικὸ θέατρο[101]. Ἔχει, ἔτσι, τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπώσει, μὲ σαφήνεια, ἕνα ἀπὸ τὰ μείζονα αἰτήματα ποὺ ἀντιπαράθεταν οἱ νεωτερικὲς τάσεις στὸν θρησκευτικὸ δογματισμό, τὸ αἴτημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου καὶ τῆς σκέψης: «τὸ δικαίωμα νὰ φρονῇ», κανείς, «ὅπως θέλει, διατί νὰ μὴν τὸ ἔχουν ὅλοι;»[102], ἀναρωτιέται ὁ Πίκκολος. Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία δὲν φαίνεται νὰ εἶταν ἕτοιμη, ἀκόμη, γιὰ νὰ ἀπαντήσει θετικὰ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Οἱ παραδοσιακὲς ἀδράνειες, συνεπικουρούμενες ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἰδεολογία τῆς Ἐκκλησίας, εἶταν ἀκόμα σὲ θέση νὰ περιθωριοποιοῦν τὰ ἀνανεωτικὰ κινήματα.

«Τύφλωσον Κύριε τὸν λαόν σου», σατιρίζει ὁ Πίκκολος ὅτι θὰ εἶναι ὁ ὕμνος τὸν ὁποῖο θὰ ἐπιβάλλει στὴν ἐπαρχία του ὁ Ἱλαρίων, ὅταν «ἱερατεύσῃ». Δὲν εἶναι μόνο ἡ ὑπερβολὴ τοῦ σατιρικοῦ λόγου ποὺ ὁδηγεῖ σ' αὐτὴ τὴν διατύπωση. Εἶναι καὶ ἡ ἀντίληψη ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν κόσμο τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅτι ἡ δύναμη τῆς Ἐκκλησίας στηρίζεται στὴν ἀμάθεια, τὴν «τυφλότητα» τοῦ λαοῦ· καὶ ἡ βεβαιότητα ὅτι ὁ κατατρεγμὸς τῶν νεωτεριστῶν καὶ τῆς παιδείας ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ ἐπιστῆμες καὶ οἱ τέχνες «φωτίζουσαι τὸν νοῦν τοῦ λαοῦ, τὸν ἐλευθερώνουν ἀπὸ τὰς δεισιδαιμονίας, καὶ ἀκολούθως ἀπὸ τὸν ζυ-

100. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 337-338.

101. Πβ. Δ. Σπάθης, *Ὁ «Φιλοκτήτης» τοῦ Σοφοκλῆ διασκευασμένος ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πίκκολο*, «Ὁ Ἐρανιστής», τ. ΙΕ', 1978/1979, σ. 265 ἑξ.

102 Βλ. *ἐδῶ*, σ. 592.

γὸν ἐκείνων, εἰς ὅσους οἱ δεισιδαιμονίαι ἔγιναν ἀργυρίου καὶ χρυσίου μεταλλεῖα ἀνεξάντλητα». Αὐτὰ τὰ γράφει ὁ Κοραῆς, στὰ 1820 ἀκριβῶς, σὲ ἕνα ἀνώνυμο ἔργο του, ποὺ συντάχθηκε καὶ τυπώθηκε μέσα στὴν φωτιὰ τῆς ἰδεολογικῆς διαμάχης[103]. Στὸ ἴδιο ἔργο θὰ γράψει ὅτι χρέος τοῦ φιλοσόφου, ὅποιοι κι ἂν εἶναι οἱ κίνδυνοι ποὺ θὰ διατρέξει ἀπὸ ὅσους «φοβερίζουν» τοὺς φίλους τῆς φιλοσοφίας «μὲ δεσμά, μὲ μάστιγας, μὲ μάχαιρα», χρέος τοῦ φιλοσόφου εἶναι νὰ «μὴν ἀποκάμῃ νὰ φωτίζῃ ὅσον δύναται τὸν ἀπαίδευτον ὄχλον ἐπὶ τοῦ ὁποίου μόνον τὴν τυφλότητα ἐποικοδομεῖται καὶ στηρίζεται τὸ κράτος τῶν Φαρισαίων»[104].

Φίλιππος Ἠλιού

103. *Συμβουλὴ τριῶν Ἐπισκόπων*, 1820, σ. XI. Τὸ βιβλίο τυπώθηκε στὸ Παρίσι, ἀλλὰ ὁ Κοραῆς, γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀνωνυμία του, ἔβαλε στὴν προμετωπίδα τὴν ἔνδειξη: London, Printed for W. Truthlover («Truthlover, δηλαδὴ ὁ Φιλαλήθης, ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀγαπᾶ τὴν ἀλήθεια»· βλ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, *Ὁ Μισοπόνηρος*», Ἀθ. 1955 [ἀνατ. ἀπὸ τὸν «Ἔρανον εἰς Α. Κοραῆν», 1965], σ. 202). Ὁ Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Κοραῆς καὶ Κοδρικᾶς*, Ἀθ. 1966, σ. 123, σημειώνει ὅτι «εἶχε γίνει σκέψις περὶ ἐκκλησιαστικῆς καταδίκης» τῆς «Συμβουλῆς». Δὲν μπόρεσα νὰ διασταυρώσω τὴν πληροφορία αὐτή.

104. *Συμβουλή*, ὅ.π., σ. XI.